অধ্যায় ৫ ঃ ভক্তিতাত্ত্বিক গ্রন্থ হিচাপে *কীর্ত্তন-ঘোষা*

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিষয়বস্তু

৫.৪ *কীর্ত্তনৰ* বিভিন্ন অধ্যায়ৰ মূল আৰু ৰচনা কাল

৫.৫ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* সংগ্রহ আৰু সম্পাদক

৫.৬ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্রতিফলিত ভক্তিতত্ত্ব

৫.৭ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্রকাশিত ৰস

৫.৮ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* সাহিত্যিক সৌন্দর্য

৫.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.১০ অধিক জানিবলৈ

৫.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

৫.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিভিন্ন অধ্যায়ৰ মূল আৰু তাৰ ৰচনাকাল সম্পর্কে জ্ঞাত হ'ব
- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* অন্তৰালত থকা ভক্তিতত্ত্ব সম্পর্কে আভাস পাব
- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* ছন্দ, অলংকাৰ, ৰস আদি সাহিত্যিক সৌন্দর্যৰ ধাৰণা লাভ কৰিব
- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* মাজেৰে প্রকাশিত শংকৰদেৱৰ কাব্য-প্রতিভা, গভীৰ দার্শনিক চিন্তা-চর্চা সম্পর্কে আভাস লাভ কৰিব।

৫.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া দ্বিতীয় যান্মাসিকৰ বাবে আগবঢ়োৱা ঐচ্ছিক-২ পাঠ্যবিষয় 'ভক্তি সাহিত্য'ৰ এইটো পঞ্চম অধ্যায়। অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ চাৰিপুথিৰ ভিতৰত *কীর্ত্তন-ঘোষা* অন্যতম। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদৰে বৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰৰ অর্থে যি সমূহ গীত-মাত, কাব্য-নাট, তত্ত্বমূলক ৰচনা সৃষ্টি কৰি থৈ গৈছে তাৰ ভিতৰত উৎকৃষ্ট হ'ল তেওঁৰ *কীর্ত্তন-ঘোষা* পুথিখন। *ভাগৱত পুৰাণখনক* আধাৰ হিচাপে লৈ *কীর্ত্তনৰ* পদ ঘোষাসমূহ ৰচনা কৰিছিল যদিও ভাগৱতৰ বাহিৰেও মহাভাৰত, বেদ, পুৰাণ-উপপুৰাণ আদিৰ পৰাও সমল সংগ্রহ কৰি শঙ্কৰদেৱে *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ*

খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰিছিল। বৈষ্ণৱ ধর্মৰ সকলো আদর্শ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্রতিফলিত হৈছে। জনপ্রিয়তাৰ ফালৰ পৰা *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* গুৰুত্ব অধিক। *কীর্ত্তন-ঘোষাত* মুঠ সাতাইশ টা খণ্ড আছে। তাৰে তিনিটা খণ্ডক বাদ দি বাকীসমূহ ভাগৱত পুৰাণৰ পৰাই সংগৃহীত।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্য ৰচনাৰ প্রধান উদ্দেশ্য আছিল ভক্তিধর্ম প্রচাৰ কৰা। কীর্ত্তন পুথিখন আখ্যান মূলক কাব্য আৰু তাৰ মাজেৰেই ভক্তিৰসৰ নিজৰা প্রবাহিত হৈছে। চাৰিবেদ, অষ্টাদশ পুৰাণ, উপনিষদ এই সকলোতে ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম গুণ *কীর্ত্তনৰ* মাজেৰে জীৱই ভৱ সংসাৰৰ পৰা উদ্ধাৰ পোৱাৰ গতি নিৰূপণ কৰা হৈছে। *কীর্ত্তনৰ* বিভিন্ন অধ্যায়ৰ মাজতো ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম-গুণ শ্রৱণ, কীর্ত্তন, স্মৰণ, অর্চন, বন্দন, সেৱন আদিৰ মাজেৰে এই সংসাৰৰ পাপ-তাপ আদিৰ পৰা উদ্ধাৰ পাব পাৰি তাৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* আখ্যানসমূহৰ মাজেৰে সাম্যবাদ, সমাজ সংস্কাৰৰ মনোভাব, লোক শিক্ষা আদিও প্রকাশ পোৱাত এখনি আদর্শ গ্রন্থ হিচাপেও পুথিখন গৃহীত হৈছে।

আমাৰ এই আলোচনাত *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিষয়বস্তুসমূহৰ আভাস পোৱাৰ লগতে তাৰ মূল, ৰচনা কাল, সংগ্রহ আৰু সম্পাদনা সম্পর্কে পৰিচয় লাভ কৰিব। ভক্তি ধর্ম প্রচাৰেই মুখ্য উদ্দেশ্য হ'লেও শঙ্কৰদেৱৰ কাব্যিক প্রতিভাৰ গুণত পুথিখন সাহিত্যিক সৌন্দর্যৰে পূর্ণ হৈ উঠিছে। এই অধ্যায়ত *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্রকাশিত ৰস সম্পর্কেও আভাস লাভ কৰিব লগতে ভাৱ-ভাষা, ছন্দ-অলংকাৰ আদি সম্পর্কেও পৰিচয় লাভ কৰিব। ঘৰুৱা ভাষা শব্দ প্রয়োগ, উপমা আদিয়ে শঙ্কৰদেৱৰ কাব্যিক প্রতিভা প্রকাশৰ লগতে *কীর্ত্তন-ঘোষাক* পাঠক-শ্রোতাৰ জনপ্রিয় গ্রন্থ হিচাপেও স্বীকৃতি প্রদান কৰা হৈছে।

৫.৩ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিষয়বস্তু

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্য প্রতিভাৰ শ্রেষ্ঠ নিদর্শন *কীর্ত্তন-ঘোষা*। অসমৰ বৈষ্ণৱ ধর্মৰ 'চাৰি পুথি'ৰ ভিতৰত শংকৰদেৱৰ *কীর্ত্তন-ঘোষা* আৰু *দশম স্কন্ধ* আৰু মাধৱদেৱৰ *নামঘোষা* আৰু *ভক্তি ৰত্নাৱলীক* শ্রেষ্ঠ স্থানত ৰখা হৈছে। শংকৰদেৱৰ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* স্থান অন্যন্য আৰু সর্বোৎকৃষ্ট। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই তেওঁৰ লেখনীত *কীর্ত্তন-ঘোষা* সম্পর্কে এনেদৰে প্রকাশ কৰিছে— 'ভাষাৰ লালিত্য, ছন্দৰ ঝংকাৰ, সুৰৰ লাৱণ্য, ভাবৰ মাধুর্য ভক্তি দৃঢ়তা, চিন্তাৰ উচ্চতা আদিৰ সমষ্টিৰে কীর্ত্তন ৰচিত।'

কীর্ত্তন-ঘোষাত মুঠ ২৭টা খণ্ড আছে। ইয়াৰে 'উৰেষা বর্ণন', 'নামাপৰাধ' আৰু 'পাষণ্ড মর্দন'ৰ বাহিৰে বাকী আটাইকেইটা খণ্ডৰে বিষয়বস্তু ভাগৱত পুৰাণৰ আখ্যানেৰে ৰচিত। 'উৰেষা বর্ণন' *ব্রহ্মপুৰাণৰ* পৰা, 'নামাপৰাধ' *পদ্মপুৰাণৰ* পৰা আৰু 'পাষণ্ড মর্দন' খণ্ডটি *ভাগৱত, বিষ্ণুধর্মোত্তৰ আগম, বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ, পদ্ম পুৰাণ* আৰু *সুত সংহতিৰ* পৰা আহৰণ কৰা হৈছে। ভক্তিধর্মৰ বিভিন্ন তাত্ত্বিক দর্শন এই আখ্যানবোৰৰ পৰা সংগ্রহ কৰি শংকৰদেৱে কীর্ত্তন পুথিৰ ঘোষা সমূহ ৰচনা কৰিছে। প্রতিটো খণ্ড কেবাটাও কীর্ত্তনৰ সমষ্টিৰ আধাৰত ৰচিত। প্রতিটো কীর্ত্তন এটা ঘোষৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰি পদসমূহ সংযোগ কৰি কীর্ত্তন কৰা হয়। একো একোটা খণ্ড

দুটাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিশটামান কীৰ্ত্তনৰ সমষ্টিৰ। নিষ্কাম ভক্তি, দাস্য ভাৱ, প্ৰসাদ তত্ত্ব, সৎসংগ তত্ত্ব, অৱতাৰ তত্ত্বৰ পৰা বেদান্ত দৰ্শন, শিশুলীলা, ৰাসলীলা আদি বিভিন্ন কাহিনী কীৰ্ত্তনৰ খণ্ডবোৰত প্ৰকাশ পাইছে। তলত কীৰ্ত্তনৰ খণ্ডসমূহৰ বিষয়বস্তুসমূহৰ চমু আভাস দাঙি ধৰা হ'ল—

(১) চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন ঃ এই খণ্ডটিত অৱতাৰ তত্ত্ব প্ৰকাশ হৈছে। চাৰিটা ঘোষা বা কীৰ্ত্তনত বিষয়বস্তু বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নাৰায়ণ কৃষ্ণৰ চব্বিশ টা অৱতাৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। অৱতাৰসমূহ এনে ধৰণৰ — (১) মৎসৰূপে প্ৰলয় জলৰ পৰা চাৰিবেদ উদ্ধাৰ (২) কুৰ্মৰূপে মন্দৰ পৰ্বত পিঠিত ধাৰণ (৩) বৰাহ ৰূপে পৃথিৱী উদ্ধাৰ (৪) নৰসিংহৰূপে হিৰণ্যকাশিপু বধ (৫) বামন ৰূপে বলিক ছলনা কৰি (৬) পৰশুৰাম ৰূপে ক্ষত্ৰিয়ক নিধন (৭) ৰামৰূপে পিতৃ সত্য পালন (৮) হলিৰাম ৰূপে বীৰ নিধন (৯) বুদ্ধ অৱতাৰত বামানয় শাস্ত্ৰৰে মোহিত কৰা (১০) কল্কি অৱতাৰত ম্লেছ বধ সনত কুমাৰ ৰূপে (১১) পৃথু ৰজাক তত্ত্বজ্ঞান (১২) নাৰদ ৰূপে পঞ্চৰাত্ৰ তন্ত্ৰ প্ৰচাৰ (১৩) নৰ-নাৰায়ণ ৰূপে কামদেৱৰ দৰ্প চূৰ্ণ (১৪) কপিল ৰূপে দেৱাহুতিক উদ্ধাৰ (১৫) দত্তাত্ৰেয় ৰূপত যোগৰ কথা বৰ্ণনা (১৬) যজ্ঞ ৰূপে দেৱতাৰ ৰজা (১৭) মনু ৰূপে ত্ৰিজগত পূজা (১৮) ঋষভ ৰূপে পৃথিৱী ভ্ৰমণ তথা পৰম জ্ঞানৰ পথ দাতা (১৯) ধন্বন্তৰি ৰূপে বৈদ্য শাস্ত্ৰ প্ৰকাশ (২০) মোহিনী ৰূপে দেৱতাক অমৃত পান। (২১) ব্যাস ৰূপে শাস্ত্ৰ ৰচনা (২২) চতুৰ্ভূজ ৰূপে গজেন্দ্ৰক গ্ৰাহৰ পৰা উদ্ধাৰ (২৩) হয়গ্ৰীৱ ৰূপে নাসিকাৰ পৰা বেদ প্ৰকাশ (২৪) ধ্ৰুৱ ৰূপে ত্ৰৈলোকৰ পূজা— এনেদৰে শংকৰদেৱে নাৰায়ণৰ চব্বিশ অৱতাৰৰ বৰ্ণনাৰে অধ্যায়টি সম্পূৰ্ণ কৰিছে।

(২) নামাপৰাধ ঃ এই খণ্ডটিত দুটা কীৰ্ত্তন আছে। পদ্মপুৰাণৰ স্বৰ্গখণ্ডৰ পৰা ইয়াৰ বিষয়বস্তু লোৱা হৈছে। মহাপুৰুষ জনাই কৃষ্ণ নামৰ মাহাত্ম্যৰ কথাকে এই খণ্ডটিত বৰ্ণনা কৰিছে। কলিযুগত হৰি নাম বিনে আন গতি নাই। ব্ৰহ্মাৰ চাৰি পুত্ৰ আৰু নাৰদৰ মাজত হোৱা কথোপকথনৰ মাজেৰে হৰিনামৰ মাহাত্ম্য কথন এই খণ্ডটিৰ বিষয়।

(৩) পাষণ্ড মৰ্দন ঃ এই খণ্ডটিত চাৰিটা ঘোষা বা কীৰ্ত্তনেৰে হৰি নাম কীৰ্ত্তনৰ শ্ৰেষ্ঠতা বৰ্ণনা কৰিছে। কলিকালত হৰি নামহে উদ্ধাৰ কৰে, হৰি কীৰ্ত্তনক নিন্দা কৰা জনৰ অধোগতি, সকলো ধৰ্মতকৈ হৰি নামৰ শ্ৰেষ্ঠতা আৰু একেবাৰে শেষত হৰিভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা এই খণ্ডটিত সামৰা হৈছে।

(৪) ধ্যান বৰ্ণন ঃ এই খণ্ডটিত দুটা ঘোষা-বা কীৰ্ত্তন আছে। বৈকুণ্ঠৰ অপৰূপ বৰ্ণনা আৰু নাৰায়ণৰ পাদ যুগলৰ পৰা মস্তকলৈকে ৰূপৰ বৰ্ণনা দি স্থিৰ মনে ভক্তই হৃদয়ত ধ্যান কৰি পৰম ভক্তিৰ সাধনা পোৱাৰ কথাকে এই খণ্ডটিৰ মূল বিষয়বস্তু।

(৫) অজামিল উপাখ্যান ঃ চাৰিটা ঘোষা-কীৰ্ত্তনৰ সমষ্টি। ইয়াতো হৰিনামৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ব্ৰাহ্মণ অজামিলে বেশ্যাত পতিত হৈ দহ পুত্ৰক জন্ম দি নানান মহাপাপ কৰে যদিও মৃত্যুৰ সময়ত সৰু পুত্ৰ নাৰায়ণৰ নাম লৈ সমস্ত পাপৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ বৰ্ণনা যমদূত, বিষ্ণুদূত, যম ৰজাৰ দূতৰ আগত কৰ্তব্যৰ কথা আৰু নামৰ মাহাত্ম্যৰ বৰ্ণনা আদিৰ মাজেৰে নামৰ মাহাত্ম্য কথন কৰা হৈছে। ভাৰতবৰ্ষত মনুষ্য জীৱন লাভ কৰি হৰিনাম লোৱাটোকে বাঞ্ছা কৰিছে।

(৬) প্ৰহ্লাদ চৰিত ঃ এই খণ্ডটি বাইশটা কীৰ্ত্তনেৰে পূৰ্ণ। কৃষ্ণ ভক্তিৰ মাহাত্ম্য এই

খণ্ডটিত প্রকাশ পাইছে। বিষ্ণু ভক্ত প্রহলাদক আশীষ বর্ষণ কৰি নৰাসিংহ ৰূপী বিষ্ণুৱে হিৰণ্যকশিপুক বধ কৰি হৰিৰ— বিষ্ণুৰ মহিমা প্রকাশ কৰিছে। ভাগৱতৰ আখ্যানৰ কথাকে শংকৰদেৱে কীর্ত্তনতো ব্যাখ্যা কৰিছে।

(৭) গজেন্দ্র উপাখ্যান ঃ এই খণ্ডটিত তিনিটা ঘোষা বা কীর্ত্তন আছে। গজেন্দ্র আৰু গ্রাহৰ যুদ্ধ, ত্রিকূট পর্বতৰ বর্ণনা, সৰোবৰৰ বর্ণনা আদিৰ মাজেৰে আৰু হৰিৰ শৰণাপন্ন হোৱাৰ বর্ণনাৰে এই অধ্যায়টিৰ বিষয়বস্তু সামৰা হৈছে।

(৮) হৰমোহন ঃ দহটা ঘোষা বা কীর্ত্তনেৰে এই খণ্ডটি ৰচিত হৈছে। ভগৱান বিষ্ণুৱে মোহিনী ৰূপ ধাৰণ কৰি দেৱতাসকলক অমৃত ভোগ কৰোৱাৰ বাবে হৰই সেই নাৰী ৰূপ দর্শনৰ ইচ্ছা প্রকাশ কৰাৰ কাৰণতে এই খণ্ডটিৰ সৃষ্টি। ভক্ত আৰু ভগৱানৰ লীলা আখ্যানটিৰ মাজেৰে প্রকাশ হৈছে। কামাতুৰ লোককো যে হৰি ভক্তিৰ মাধ্যমেৰে জ্ঞান দিব পাৰি তাকেই আখ্যানটিত প্রকাশ পাইছে।

(৯) বলিছলন ঃ পাঁচটা ঘোষা বা কীর্ত্তনেৰে এই খণ্ডটি সমৃদ্ধ। বলি ৰজাৰ ৰাজ্যত হৰি নামৰ প্রচলন, ৰজা বলিয়ে হৰি নামৰ গুণত সকলো মায়াক দমন, বলি ৰাজ্যত সকলোৰে হৰি নাম কীর্ত্তন— এয়ে খণ্ডটিৰ বিষয়বস্তু।

(১০) শিশুলীলা ঃ এই খণ্ডটিত এঘাৰটা কীর্ত্তন সন্নিবিষ্ট। ভগৱান শ্রীকৃষ্ণৰ জন্মৰ কাহিনীৰে আৰম্ভ হৈ গোকুলত কৃষ্ণৰ শিশুলীলাৰ কাহিনী এই খণ্ডটিৰ বিষয়বস্তু। ভক্তজনৰ মনত আনন্দ-ভক্তিৰ বাবেই তেওঁৰ অন্তহীন লীলা কার্যৰ সমাপন দেখুৱা হৈছে।

(১১) ৰাসক্রীড়া ঃ ওঠৰটা ঘোষা বা কীর্ত্তনেৰে এই খণ্ডটি ৰচিত জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ লীলা মালাৰ মূল ৰাসক্রীড়া। তেনে লীলাকে দেখুৱাবলৈ বৃন্দাবনত মনুষ্যৰূপে কৃষ্ণই গোপীসকলৰ সৈতে শৰত কালত অতি বিতোপন পূর্ণিমা ৰাতি ৰাসক্রীড়া কৰিছিল। নিবৃত্তি পথৰ দুৱাৰ কৃষ্ণ ভক্তিৰ মাজেৰে দেখুৱাবলৈ গুৰুজনাই শৃংগাৰ ৰসযুক্ত ৰাসক্রীড়া খণ্ডটি ৰচনা কৰিছিল।

(১২) কংসবধ ঃ এই খণ্ডটিত পোন্ধৰটা ঘোষা বা কীর্ত্তন আছে। ভাগৱতৰ কংসবধৰ কাহিনীটো ইয়াত শংকৰদেৱে চমুকৈ বর্ণনা কৰিছে। নাৰদ ঋষিয়ে কৃষ্ণই কেশীদৈত্যক বধ কৰা কীর্ত্তনেৰে আৰম্ভ কৰি কৃষ্ণৰ মথুৰা গমন, গোপীসকলৰ বিলাপ, অক্রূৰৰ জলত স্নান, বলোৰাম-কৃষ্ণৰ মথুৰা দর্শন, সুদামাৰ কৃষ্ণ ভক্তি, কুজীৰ সুন্দৰ শৰীৰ লাভ, কুবলয় হস্তীৰ লগত কৃষ্ণ-বলৰামৰ যুঁজ, চানুৰ মুস্তিকৰ যুদ্ধ, কংসবধ, উগ্রসেনৰ ৰাজপাট গ্রহণ, বসুদেৱ-দৈৱকীৰ মুক্তি আদি পোন্ধৰটা কীর্ত্তনেৰে এই খণ্ডটি সামৰা হৈছে।

(১৩) গোপী-উদ্ধৱ সংবাদ ঃ এই খণ্ডটিত মাত্র এটা কীর্ত্তনত কৃষ্ণ-বিৰহত ব্যাকুল গোপীসকলক কৃষ্ণই সান্ত্বনা দিবলৈ পৰম-বান্ধৱ উদ্ধৱক বৃন্দাবনলৈ প্রেৰণ কৰা, উদ্ধৱৰ নন্দ-যশোদাকে আদি কৰি গোপীসকলক প্রবোধ দিয়া আৰু উদ্ধৱৰ ঈশ্বৰৰ নাম স্মৰণ কৰি সংসাৰ পাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া আদিৰ মাজেৰে আখ্যান সামৰা হৈছে। একে বিষয় লৈ তেওঁ বৰগীতো ৰচনা কৰিছিল।

(১৪) কুজীৰ বাঞ্ছা পূৰণ ঃ এটা মাত্র কীর্ত্তনতে মাত্র সাধাৰণ সেৱাতে কৃষ্ণ কেনেদৰে

সন্তুষ্ট হয় তাৰ ব্যাখ্যা গুৰুজনাই দাঙি ধৰিছে। কুজীৰ কৃষ্ণ প্ৰেম আৰু মনুষ্য মূৰ্ত্তিক আলিংগন কৰি সংসাৰৰ পাপ-তাপৰ পৰা নিস্কৃতি লাভ পৰম আনন্দ লভা সৈৰিন্ধ্ৰীৰ বাঞ্ছা পূৰণ কৰাৰ আখ্যান এই কীৰ্ত্তনত পোৱা যায়।

(১৫) অক্ৰুৰৰ বাঞ্ছা পূৰণ ঃ এই খণ্ডটোত এটা কীৰ্ত্তন আছে। কংসবধৰ পাছত কৃষ্ণ-বলৰামে অক্ৰুৰৰ গৃহত উপস্থিত হৈ অক্ৰুৰৰ পৰা যথাযোগ্য সেৱা লাভ কৰিছে। ভক্তৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব এই কীৰ্ত্তনটিত প্ৰকাশ পাইছে। ভক্ত-ভগৱানৰ পৰম আত্মীয়তাও ইয়াত প্ৰকাশ পাইছে। ঘোষাটিৰ শেষৰ পিনে অক্ৰুৰক হস্তিনাপুৰৰ পৰা পঞ্চ পাণ্ডৱৰ বাতৰি আনিবলৈ অনুৰোধ কৰি তেওঁৰ পৰা ৰাম কৃষ্ণই বিদায় লৈছে।

(১৬) জৰাসন্ধৰ যুদ্ধ ঃ ভাগৱত পু�ৰাণৰ আধাৰত তিনিটা কীৰ্ত্তনত জৰাসন্ধৰ সৈতে কৃষ্ণৰ তিনিবাৰ যুদ্ধ হোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে। লগতে যুদ্ধৰ হাতী, সৈন্য, ৰথ আদিৰো বৰ্ণনা কৰিছে। কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে কলিযুগৰ লোকে কৃষ্ণৰ সেৱাৰ মাজেৰেহে যেন ফল লাভ কৰিব পাৰে আৰু মহাযজ্ঞ, দান, তপস্যা আদিও যে ৰাম-কৃষ্ণৰ নামৰ সমান নহয় তাকে প্ৰচাৰ কৰিছে।

(১৭) কালযৱন বধ ঃ শংকৰদেৱে দুটা ঘোষা বা কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে কাহিনী সমাপ্ত কৰিছে। কালযৱনৰ তিনি কোটি ম্লেছ সেনাৰে দ্বাৰকা আক্ৰমণ, কৃষ্ণৰ দ্বাৰা সাগ�ৰৰ মাজত দ্বাৰকা নিৰ্মাণ, দ্বাৰকাৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা, কালযৱনৰ সন্মুখেৰে কৃষ্ণ-বলোৰামৰ গমন, কৃষ্ণৰ ৰূপৰ বৰ্ণনা, কালযৱনৰ কৃষ্ণক আক্ৰমণ, মচুকুন্দৰ কাষেৰে কৃষ্ণৰ পৰ্বতলৈ গমন আৰু মুচুকুন্দক কৃষ্ণ বুলি ভাবি গোৰ মৰাত কালযবন মুচুকুন্দৰ দৰ্শনত ভস্ম হোৱা ভাগৱতৰ আখ্যানৰ আধাৰতে শঙ্কৰদেৱে এই খণ্ডটি ৰচনা কৰিছে।

(১৮) মুচুকুন্দৰ স্তুতি ঃ এই খণ্ডটি চাৰিটা কীৰ্ত্তনত সমাপ্ত। অসুৰৰ হাতৰ পৰা দেৱতাসকলক ৰক্ষা কৰা মান্ধাতাৰ পুত্ৰ মুচুকন্দই দেৱতাসকলৰ পৰা টোপনি কামনা কৰা, টোপনিৰ পৰা জগোৱাজনক ভস্ম কৰা, কালযবনে তেওঁক জগোৱাত কালযবন ভস্ম হোৱা আদি আখ্যান কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। পাছত কৃষ্ণৰ বৰত তেওঁ দ্বিজত্ব আৰু মোক্ষ লাভ কৰিছে। কলিযুগ আৰম্ভ হোৱাত কৃষ্ণক আৰাধনা কৰা আদিৰ বৰ্ণনা উক্ত কীৰ্ত্তনত পোৱা যায়।

(১৯) স্যমন্তক হৰণ ঃ এই খণ্ডটিত নটা কীৰ্ত্তন বা ঘোষা আছে। সূৰ্যৰ পৰা সত্ৰাজিতে স্যমন্তক মণি পাই অহংকাৰী হৈ উঠে। আনকি কৃষ্ণই বিচাৰোতেও তেওঁ নিদিলে। পিছত ভায়েক প্ৰসেনে মণিটো নি মৃগয়াত মৃত্যু বৰণ, জাম্বৱন্তৰ দ্বাৰা মণি হৰণ, জাম্বৱন্তক পৰাস্ত কৰি মণি গ্ৰহণ, জাম্বৱন্তৰ কৃষ্ণ ভক্তি, জাম্বৱতীক কৃষ্ণৰ বিবাহ, কৃষ্ণৰ সপত্নীক দ্বাৰকালৈ আগমন, সত্ৰাজিতক স্যমন্ত মণি প্ৰদান আদি আখ্যানৰ মাজেৰে এই খণ্ডটি সমাপ্ত হৈছে। কৃষ্ণ ভক্তিৰ মাহাত্ম্য নটা কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(২০) নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন ঃ এই খণ্ডটিত পাঁচটা কীৰ্ত্তন আছে। ভগৱান কৃষ্ণৰ গৃহী জীৱনৰ চিত্ৰ গুৰুজনাই দাঙি ধৰিছে। বিশ্বকৰ্মাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত গৃহত নাৰদে কৃষ্ণক বিভিন্ন ৰূপত দেখা পালে আৰু কৃষ্ণৰ দ্বাৰা আপ্যায়িতও হৈছে। শঙ্কৰদেৱে পৰম দেৱতা কৃষ্ণক গৃহস্থী ৰূপত দেখুৱাই গৃহস্থীসকলৰ মনত কৃষ্ণ ভক্তি জগাই তোলাটোৱেই এই খণ্ডটিৰ উদ্দেশ্য।

(২১) বিপ্রপুত্র আনয়ন ঃ চাৰিটা কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে শংকৰদেৱে কৃষ্ণ ভক্তিৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰিছে। দ্বাৰকাৰ বিপ্ৰৰ দশপুত্ৰক নাৰায়ণে কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনক লগ পোৱাৰ মানসেৰে এই কাৰ্য কৰিছিল। কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনে বিপ্ৰৰ পুত্ৰ বিচাৰি নাৰায়ণৰ গৃহ পাইছিল। আনকি অৰ্জুনো মৃত্যুৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা পৰিল। পৰম পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণৰ অপাৰ মহিমা বৰ্ণনা কৰি পাঠক-শ্ৰোতাক অনাবিল আনন্দ দিয়া এই কীৰ্ত্তনৰ উদ্দেশ্য।

(২২) দামোদৰ বিপ্রোপাখ্যান ঃ চাৰিটা কীৰ্ত্তনত সমাপ্ত এই খণ্ডটিত দৰিদ্ৰ সখা দামোদৰে ফটাকানিৰ টোপোলাত নিয়া চিৰা খাই তেওঁক অতুল বৈভৱৰ গৰাকী পতাৰ কথা কাহিনীত ব্যক্ত হৈছে। ভক্তজনৰ সকলো কামনা-বাসনা পূৰ্ণ কৰাৰ গুৰিতে ভগৱান কৃষ্ণ, ভক্তসকল ভগৱানৰ হৃদয়তত থাকে তাকে গুৰুজনাই কীৰ্ত্তনত প্ৰকাশ কৰিছে।

(২৩) দৈৱকীৰ পুত্র আনয়ন ঃ তিনিটা কীৰ্ত্তনত সমাপ্ত কৰা এই খণ্ডটিতো ভগৱান কৃষ্ণৰ মহত্ত্ব প্ৰকাশ কৰা হৈছে। দৈৱকীৰ ছয় পুত্ৰক কৃষ্ণ-বলোৰামে সুতলত বলিৰ পৰা ছয় পুত্ৰক আনি দৈৱকীক প্ৰদান কৰাত দৈৱকীৰ স্তন পান কৰি ছয় পুত্ৰই মুক্তি লাভ কৰি স্বৰ্গলৈ গমন কৰে। দৈৱকীয়েও বিষ্ণুৰ মহিমাৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ল। ভগৱান কৃষ্ণৰ অনন্ত মহিমা গুৰুজনাই এই খণ্ডটিত ব্যাখ্যা কৰিছে।

(২৪) বেদস্তুতি ঃ তিনিটা কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে শংকৰদেৱে ভক্তি তত্ত্বৰ কথা ব্যাখ্যা কৰিছে। এই খণ্ডটিৰ আধাৰ ভাগৱতৰ শ্ৰীধৰীয় টীকা সহ। বেদসমূহৰ দ্বাৰা সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বব্যাপী নাৰায়ণক স্তুতি কৰা হৈছে। হৰি কীৰ্ত্তনৰ বাহিৰে তপ, জপ, তীৰ্থ, স্নান, যজ্ঞ একোৰে মাহাত্ম্য নাই। ঈশ্বৰৰ গুণ গাই য'ত ভক্তসকলে বাস কৰে সেয়াই পূণ্যভূমি। ভক্তিকে এই খণ্ডটিত শ্ৰেষ্ঠ বুলি মহাপুৰুষজনাই নানা যুক্তিৰে কীৰ্ত্তন কৰি গৈছে।

(২৫) লীলামালা ঃ ভগৱান কৃষ্ণৰ লীলামালাৰ কীৰ্ত্তন সাতটা কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে এই খণ্ডটিত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। কৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা বিপ্রপুত্র আনয়ন, কালিয় দমনৰ পৰা কংস বধ, অক্রুৰৰ দ্বাৰা কৃষ্ণক মথুৰালৈ নিয়াৰ পৰা উগ্রসেনৰ সিংহাসন লাভ, গৰ্গ ঋষিৰ পৰা নৱগুণ গ্রহণৰ পৰা অষ্টমহিষীৰ কথা, নৰকাসুৰ বধৰ পৰা কৃষ্ণৰ ইন্দ্রপ্রস্থ গমন, ভীমৰ দ্বাৰা জৰাসন্ধ বধৰ পৰা দন্তবক্র বধলৈ, বিপ্র দামোদৰৰ বিপুল বৈভৱ লাভৰ পৰা কৃষ্ণ অৱতাৰত নানান লীলামালা প্ৰদৰ্শনৰ ব্যাখ্যা কীৰ্ত্তন আৰু শ্ৰৱণৰ মাজেৰে গ্রহণ কৰা এই খণ্ডটিৰ উদ্দেশ্য।

(২৬) শ্রীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্রয়াণ ঃ এই খণ্ডটিত ঊনৈশটা ঘোষা বা কীৰ্ত্তন আছে। ভগৱান কৃষ্ণৰ সৰ্বব্যাপীৰূপ, কৰ্মবন্ধনৰ একমাত্র উপায় বৈষ্ণৱৰ সংগ গ্রহণ, প্রভাস যাত্রাৰ প্রচেষ্টা উদ্ধৱৰ প্রাৰ্থনা, দেৱতাৰ স্তুতি, বলৰাম-কৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্রয়াণৰ বৰ্ণনা, যদু নাৰীসকলৰ কৰুণ বিলাপ, অৰ্জুনৰ বিলাপ, যদু নাৰী বালক-বৃদ্ধক ইন্দ্রপ্রস্থলৈ প্রেৰণ, পঞ্চ পাণ্ডৱৰ বিলাপ আদিৰ বৰ্ণনা এই খণ্ডটিৰ মুখ্য বিষয়। ভগৱান কৃষ্ণৰ লীলা মালা, কৃষ্ণ স্মৰণ-কীৰ্ত্তন-মহিমা বৰ্ণন আদিৰে পাঠক-শ্ৰোতাৰ আনন্দ প্রদানেই এই খণ্ডটিৰ মূল কথা।

(২৭) উৰেষা বর্ণন ঃ এই খণ্ডটিত একৈশটা ঘোষা বা কীৰ্ত্তন আছে। গুৰুজনাই দ্বিতীয়বাৰ

তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ পাছত এই কীৰ্ত্তন চোৱা কৰে। ইন্দ্ৰদুম্ন্য ৰজাৰ বলৰাম-কৃষ্ণ-সুভদ্ৰাৰ মূৰ্তি নিৰ্মাণৰ কাহিনী ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ভক্তিতত্ত্ব আৰু পুৰ্ণজন্মতত্ত্ব আদিৰ ব্যাখ্যা ইয়াত দাঙি ধৰা কৰিছে। ভক্তি ধৰ্ম- হৰি ভক্তিৰ বাহিৰে তীৰ্থ, স্নান, দান আদিৰ মহত্ত্ব যে নাই তাকো ইয়াত সন্নিবিষ্ট হৈছে। জগন্নাথ মন্দিৰ দৰ্শন কৰি গুৰুজনাৰ যি জ্ঞান ভক্তিৰ অনুপ্ৰেৰণা জাগে তাকে মূলৰ পৰা পৃথক নকৰি কাব্যিক ভাষাৰে আখ্যান হিচাপে ঠাই দিছে। 'উৰেষা বৰ্ণন'ক শংকৰদেৱৰ প্ৰথম কীৰ্ত্তন বুলি চৰিত পুথিসমূহে দাঙি ধৰে যদিও মাধৱদেৱে *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* শেষৰ ফালে এই খণ্ডটি সংযোগ কৰিছে।

ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য ঃ

সূৰ্য পুৰাণ দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য দুটা কীৰ্ত্তনত গুৰুজনাই সমাপ্ত কৰিছে। কৃষ্ণৰ বাহিৰে আন কোনো শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা নাই— ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ তাৎপৰ্যত এই কথাকে স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে। হৰি বিনে আন গতি নাই। হৰি নামে সকলো পাপ হৰণ কৰে। পুণ্য লাভৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল হৰিনাম। কলিযুগত হৰি নামেই সংসাৰ তাৰণৰ একমাত্ৰ পথ। সেয়ে মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে পুণ্যৰ ফলত জন্ম লাভ কৰা এই মানৱ জীৱনত হৰি নাম— কৃষ্ণ সেৱাই যে একমাত্ৰ জীৱন তাৰণৰ পথ তাকে উপদেশ দি ভক্তিধৰ্মৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰিছে।

উক্ত খণ্ডসমূহৰ বিষয়বস্তুত ভগৱান কৃষ্ণৰ মহিমা প্ৰচাৰ কৰি ভক্তিধৰ্মৰ পথ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে জন-সমাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে প্ৰচেষ্টা কৰিছিল।

৫.৪ কীৰ্ত্তনৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ মূল আৰু ৰচনা কাল

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে বিভিন্ন সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা বিষয়বস্তু সংগ্ৰহ কৰি কীৰ্ত্তন ঘোষা ৰচনা কৰিছে। বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পৰা সাৰ সংগ্ৰহ কৰি স্ত্ৰী, শূদ্ৰ-সৰ্বসাধাৰণ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকে বুজিব পৰাকৈ তেওঁ ৰচনা কৰা *কীৰ্ত্তন-ঘোষাক* 'মৌচাক' বুলিব পাৰি। শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনেই শংকৰদেৱৰ ধৰ্মৰ মূল সাধনা। শংকৰী ধৰ্মৰ প্ৰধান বিশেষত্বই হ'ল ভক্তি। সেয়েহে মহাপুৰুষজনাৰ ভক্তি ধৰ্মৰ আদৰ্শ গ্ৰন্থ হিচাপে কীৰ্ত্তন-ঘোষাই শ্ৰেষ্ঠ স্থান লাভ কৰিছে।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ অধ্যায়সমূহ বেছিভাগেই ভাগৱত পু�ৰাণৰ পৰা সংগৃহীত। ভাৰতবৰ্ষত ভাগৱত পুৰাণৰ জনপ্ৰিয়তা অতি বেছি। এখনি উত্তম ভক্তি শাস্ত্ৰ ৰূপেও ভাগৱত পুৰাণৰ জনপ্ৰিয়তা অধিক। ভাগৱত পুৰাণৰ বাহিৰেও পদ্ম পুৰাণ, বিষ্ণু ধৰ্মোত্তৰ, আগম, বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ, সুত সংহিতা, ব্ৰহ্মপুৰাণ আদি বিভিন্ন পুৰাণ- গ্ৰন্থৰ আধাৰত *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* ৰচনা কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

অষ্টাদশ পুৰাণৰ ভিতৰত *ভাগৱত পুৰাণক* 'পুৰাণসূৰ্য' বুলি কোৱা হয়। পুৰাণখনত ১৮,০০০ শ্লোক অন্তৰ্ভুক্ত আছে।

শংকৰী সাহিত্যৰ সাধক-গৱেষক বাপচন্দ্ৰ মহন্তই *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* খণ্ডসমূহক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। তেনে ভাগ তিনিটা এনেধৰণৰ— (১) লীলা বিষয়ক (২) লীলাহীন প্ৰাৰ্থনা, তত্ত্ব আৰু ব্যৱস্থা প্ৰধান (৩) অন্য কাহিনী আৰু তীৰ্থ ব্যৱস্থা প্ৰধান। তলত এই তিনিটা ভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত খণ্ডসমূহ দাঙি ধৰা হ'ল—

(১) লীলা বিষয়ক ঃ

চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন, প্ৰহ্লাদ চৰিত, গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান, হৰমোহন, শিশুলীলা, ৰাসক্ৰীড়া, কংসবধ, গোপী উদ্ধৱ সংবাদ, কুব্জীৰ বাঞ্ছা পূৰণ, অক্ৰূৰৰ বাঞ্ছা পূৰণ, জৰাসন্ধ যুদ্ধ, কালযৱন বধ, মুচুকুন্দৰ স্তুতি, স্যমন্ত হৰণ, নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন, বিপ্ৰপুত্ৰ আনয়ন, দামোদৰ বিপ্ৰ উপাখ্যান, দৈৱকীৰ পুত্ৰ আনয়ন, লীলা মালা, শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ।

(২) লীলাহীন প্ৰাৰ্থনা, তত্ত্ব আৰু ব্যৱস্থা প্ৰধান ঃ

নামপৰাধ, পাষণ্ডমৰ্দন, ধ্যান বৰ্ণন, অজামিল উপাখ্যান, বলিছলন, বেদস্তুতি, তাৎপৰ্য।

(৩) অন্য কাহিনী আৰু তীৰ্থ-ব্যৱস্থা প্ৰধান ঃ

ঊৱেষা-বৰ্ণনা।

উক্ত খণ্ডসমূহৰ ভিতৰত 'উৱেষা বৰ্ণন' *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* প্ৰথম কীৰ্ত্তন বুলি চৰিতকাৰসকলে উল্লেখ কৰিছে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এই খণ্ডটিক *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* শেষত সংযোগ কৰিছে বুলি জনা যায়। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* বেছিভাগ খণ্ডৰ ওপৰতে ভাগৱত পু�ৰাণৰ প্ৰভাৱ অধিক। 'নামাপৰাধ', 'পাষণ্ড মৰ্দন' আৰু 'ঊৱেষা বৰ্ণন' এই তিনিটা খণ্ডৰ বাহিৰে বাকী আটাইকেইটা খণ্ড ভাগৱত পু�ৰাণৰ আখ্যানৰ ওপৰত আধাৰিত। দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱত পু�ৰাণৰ পৰা কিছুমান আখ্যান বাছি লৈ নিজস্ব কাব্য কুশলতাৰে শংকৰদেৱে *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* পুথিখন ৰচনা কৰে। তলত *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* খণ্ডসমূহৰ আধাৰ গ্ৰন্থৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰা হ'ল— কীৰ্ত্তনৰ 'চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন'ৰ মূল ভাগৱত পু�ৰাণৰ ১ম, ২য় আৰু ৮ম স্কন্ধৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে। ইয়াত কৃষ্ণক 'ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন' আৰু 'সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ' বুলি মহাপুৰুষ জনাই উল্লেখ কৰিছে। 'প্ৰহ্লাদ চৰিত' খণ্ডটিৰ আধাৰ ভাগৱত পুৰাণৰ ৩য় (তৃতীয়) স্কন্ধ (১৫শ আৰু ১৬শ অধ্যায়) আৰু ৭ম স্কন্ধ। (২য়ৰ পৰা ১০ম অধ্যায়) কৃষ্ণ ভক্তি মাহাত্ম্যয়েই এই খণ্ডটিৰ বিশেষ আকৰ্ষণ। ৮ম স্কন্ধ ভাগৱতৰ আধাৰত 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান' খণ্ডটি ৰচনা কৰা হৈছে। মূলৰ ২য় অধ্যায়ৰ পৰা ৪র্থ অধ্যায়লৈ গজেন্দ্ৰ উপাখ্যানৰ কাহিনীৰ বৰ্ণনা আছে। কিন্তু মূলৰ বিস্তৃত ১৪২টা শ্লোকৰ সংক্ষিপ্ত আকাৰত মাথোন ৩৮টা পদৰ মাজতে গুৰুজনাই 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান'ৰ কাহিনী পূৰ্ণ কৰিছে। মূল ভাগৱতৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কীৰ্ত্তনত পাবলৈ নাই। তাকেই শংকৰদেৱৰ মৌলিক প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ প্ৰতিভাত হৈছে। 'অজামিল উপাখ্যানে ভাগৱত পুৰাণৰ ৬ষ্ঠ খণ্ডৰ ১ম, ২য় আৰু ৩য় অধ্যায়ত থকা অজামিল উপাখ্যানৰ কাহিনীৰ ভিত্তিতে কীৰ্ত্তনত এই আখ্যান মহাপুৰুষ জনাই সন্নিবিষ্ট কৰিছে। কৃষ্ণৰ নামৰ মহিমা এই খণ্ডটিৰ প্ৰধান তাৎপৰ্য। আনহাতে 'ধ্যান বৰ্ণন' খণ্ডটিৰো ভাগৱতৰ ৩য় স্কন্ধৰ আধাৰত ৰচিত। কিন্তু ভাগৱতৰ প্ৰভাৱ তাত সামান্যভাৱে পৰিছে। খণ্ডটিত শংকৰদেৱৰ মৌলিক প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ অধিক। 'হৰমোহন'

খণ্ডৰ আধাৰো ৮ম খণ্ড ভাগৱত পু�ৰাণ। ৮ম স্কন্ধৰ দ্বাদশ অধ্যায়ত হৰমোহন খণ্ডৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। মূলৰ বহুত কথাই শংকৰদেৱে নিজস্ব প্ৰতিভাৰে কীৰ্ত্তনত প্ৰকাশ কৰিছে। 'হৰমোহন'ৰ উপবনৰ বৰ্ণনাত কবিৰ কলা-কুশলী মনৰ প্ৰভাৱ পৰিস্ফুট হৈছে। নাৰীৰূপৰ বৰ্ণনা আৰু কবি প্ৰসিদ্ধিসমূহৰ মাজেৰে কবিৰ মৌলিক প্ৰতিভা বিকশিত হৈছে।

'শিশুলীলা' খণ্ডৰো আধাৰ গ্ৰন্থ ভাগৱত পুৰাণ। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ তৃতীয় অধ্যায়ৰ আধাৰত কীৰ্ত্তনত ইয়াৰ বিষয়বস্তু কীৰ্ত্তন কৰা হৈছে। 'শিশুলীলা'ত শিশু কৃষ্ণৰ মোহন মুৰুতি ৰূপ আৰু ব্ৰজলীলাৰ কাহিনী আছে। মূলতকৈ শংকৰদেৱৰ ৰচনাত মাতৃ যশোদাৰ সাৰ্বজনীন মাতৃৰূপ আৰু শিশু কৃষ্ণৰ সাৰ্বজনীন শিশু চৰিত্ৰ ৰূপ বেছি মনোহৰ ৰূপত ফুটি উঠিছে। 'ৰাসক্ৰীড়া' খণ্ডটিও ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ আধাৰত ৰচিত। খণ্ডটিত শৃংগাৰ ৰসৰ প্ৰাধান্য থাকিলেও শংকৰদেৱৰ ৰচনাত ই নিৰ্মল ভক্তিৰসত উপনীত হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও 'কংসবধ', 'গোপী উদ্ধৱ সংবাদ', 'কুব্জীৰ বাঞ্ছা পূৰণ', 'অক্ৰূৰৰ বাঞ্ছা পূৰণ', 'জৰাসন্ধ যুদ্ধ', 'কালযৱন বধ', 'মুচুকুন্দৰ স্তুতি', 'স্যমন্ত হৰণ', 'নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন', 'বিপ্ৰপুত্ৰ আনয়ন', 'দামোদৰ বিপ্ৰ উপাখ্যান', 'দৈৱকীৰ পুত্ৰ আনয়ন', 'লীলা মালা', 'বেদস্তুতি' আদি ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ আধাৰত শংকৰদেৱে নিজস্ব প্ৰতিভাৰে কীৰ্ত্তন কৰি পুথিখন ৰচনা কৰিছে। 'শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ' খণ্ডটি ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধৰ আধাৰত ৰচিত। এই খণ্ডটিত শংকৰদেৱে কৰুণ ৰসৰ সমাহাৰ দেখুৱাইছে। ভগৱান কৃষ্ণৰ আগত মৃত্যুৰ কথা চিন্তা কৰি উদ্ধৱৰ মনত যি শোকাভিভূত আবেগ উথলি উঠিছে সিয়ে পাঠক আৰু শ্ৰোতাৰ মনতো কৰুণ ৰসৰ উদ্ৰেক ঘটাইছে। 'স্যমন্ত হৰণ', 'নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন', 'হৰমোহন', 'দৈৱকীৰ পুত্ৰ আনয়ন', 'শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ', 'অজামিল উপাখ্যান' আদি খণ্ডৰ মাজেৰে শংকৰদেৱে ভগৱান কৃষ্ণৰ মহিমামণ্ডিত ৰূপটো প্ৰকাশ কৰিছে। 'নামাপৰাধ' খণ্ডটি পদ্ম পুৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে। পদ্ম পুৰাণৰ অন্তৰ্গত সৃষ্টি, ভূমি, স্বৰ্গ, পাতাল, উত্তৰ এই পাঁচোটা খণ্ডৰ স্বৰ্গ খণ্ডৰ আখ্যানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শংকৰদেৱে 'নামাপৰাধ' খণ্ডটি ৰচনা কৰিছে। 'পাষণ্ড মৰ্দন' খণ্ডটিৰ মূল হ'ল ভাগৱত, বিষ্ণু ধৰ্মোত্তৰ আগম, বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ, পদ্মপুৰাণ আৰু সুত সংহিতা। লগতে ভাগৱতত পুৰাণৰো কিছু শ্লোকৰ প্ৰভাৱ পৰাত তেনেদৰে 'বলিছলন'তো 'সূৰ্য পুৰাণ'— ভাগৱতৰ তেনে প্ৰভাৱ পৰা দেখা নাযায়। 'উৰেষা বৰ্ণন' খণ্ডটি ব্ৰহ্মপুৰাণ আৰু স্কন্ধ পুৰাণৰ আখ্যানক লৈ ৰচিত। শংকৰদেৱে নিজেই 'উৰেষা বৰ্ণন'ৰ বিষয়বস্তু ব্ৰহ্মপুৰাণৰ আধাৰত ৰচনা কৰা বুলি উল্লেখ কৰি গৈছে।

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে বিভিন্ন গীত, পদ, কাব্য, নাট, তত্ত্বমূলক ৰচনা আদি সময়ে সময়ে লিখি প্ৰচাৰ কৰি ধৰ্মৰ পথ সুগম কৰি তুলিছিল। *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* ঘোষাসমূহো তেওঁ বিভিন্ন সময়ত ৰচনা কৰিছিল। শংকৰদেৱৰ মহাপ্ৰয়াণৰ সময়ত তেনে ঘোষাসমূহ ভিন্ ভিন্ ঠাইত সিঁচৰতি হৈ আছিল। শংকৰদেৱে ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে ঘোষাবোৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন সময়ত ৰচনা কৰিছিল। নাম প্ৰসংগৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰা শংকৰদেৱৰ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* ৰচনা ক্ৰম সম্পৰ্কত বিভিন্ন সমালোচকে বিভিন্ন মতামত দাঙি ধৰিছে। কথা গুৰু চৰিত মতে শংকৰদেৱে প্ৰথমবাৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ পাছত জগদীশ মিশ্ৰৰ পৰা শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকা সম্বলিত ভাগৱত

পুথিখন পাই *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। 'কথা গুৰু চৰিত'ত এই কথাৰ উল্লেখ আছে। দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ 'শংকৰদেউ মাধৱদেউ' চৰিত পুথিতো ভাগৱতৰ পদ শুনাৰ পাছত শংকৰদেৱে কীৰ্ত্তন পুথি ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱায়ো জগদীশ মিশ্ৰৰ পৰা ভাগৱত শুনাৰ পাছতহে শংকৰদেৱে কীৰ্ত্তন পুথি ৰচনা কৰিছিল বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। কীৰ্ত্তনৰ ঘোষাসমূহৰ ক্ৰম শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা মতে পুথিত সন্নিৱিষ্ট হোৱা দেখা নাযায়। ৰামচৰণ ঠাকুৰে বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি সেইবোৰ একেলগে কীৰ্ত্তন পুথি আকাৰে একেলগ কৰে। সাহিত্যিক সমালোচক মহেশ্বৰ নেওগে কীৰ্ত্তন পুথিৰ খণ্ডসমূহৰ ৰচনা কালৰ এটি বিভাজন কৰি গৈছে। তলত কীৰ্ত্তন পুথিৰ ৰচনা কালৰ বিভাজন দাঙি ধৰা হ'ল—

(১) আদি বা বাৰভূঞা ৰাজ্যত কটোৱা কালছোৱা ডেকা বয়সৰ চপলতা তথা সমৃদ্ধিৰে ভৰা কাল (১৪৩৮ খৃষ্টাব্দলৈ বিস্তৃত)। এই সময়ছোৱাত শংকৰদেৱে উৰেষা বৰ্ণন (বৰদোৱাত থকা সময়ত), হৰমোহন, অজামিল উপাখ্যান, প্ৰহ্লাদ চৰিত, বলিছলন, গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান, চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন, ধ্যান বৰ্ণন আদি কীৰ্ত্তনৰ ঘোষা ৰচনা কৰে।

(২) মধ্য বা অসম ৰাজ্যত কটোৱা কাল— অশান্তি, বিৰোধ, আত্মসমালোচনা আৰু শেহান্তৰত অগ্ৰসৰৰ কাল (১৪৩৮ শকৰ পৰা ১৪৬৫ শকমানলৈ) এই কালছোৱাত মহাপুৰুষ জনাই পাষণ্ড-মৰ্দন, নামাপৰাধ, শিশুলীলা, ৰাসক্ৰীড়া, কংসবধ, গোপী উদ্ধৱ সংবাদ, কুব্জীৰ বাঞ্ছা পূৰণ, অক্ৰূৰৰ বাঞ্ছা পূৰণ আদি বিভিন্ন কীৰ্ত্তনৰ ঘোষা ৰচনা কৰে।

(৩) শেষ বা কোচ ৰাজ্যত কটোৱা কাল— অপেক্ষাকৃত শান্তি, ভক্তি আন্দোলনৰ সম্পূৰ্ণতা লাভ আৰু শংকৰদেৱৰ পূৰ্ণতম মনোবিকাশৰ কাল (১৪৬৫ শক মানৰ পৰা ১৪৯০ শকলৈ)— এই কালছোৱাত শংকৰদেৱে কীৰ্ত্তনৰ 'জৰাসন্ধ যুদ্ধ', 'কালযৱন বধ', 'মুচুকুন্দৰ স্তুতি', 'স্যমন্ত হৰণ', 'নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শন', 'বিপ্ৰপুত্ৰ আনয়ন', 'দামোদৰ বিপ্ৰ আখ্যান', 'দেৱকীৰ পুত্ৰ আনয়ন', 'বেদ স্তুতি', 'লীলামালা', 'শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ', 'ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য' আদি বিভিন্ন ঘোষা বিভিন্ন সময়ত ৰচনা কৰিছিল। ৰৰদোৱা, ধুৰাহাট আৰু পাটবাউসীত থকা কালছোৱাত কীৰ্ত্তন পুথিৰ খণ্ডবোৰ ৰচনা কৰিছিল যদিও তেওঁৰ জীৱনকালত এই ঘোষাসমূহ একত্ৰিত কৰি সংকলন হোৱা নাছিল। ইয়াৰ উপৰিও 'ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম কলহ' আৰু 'ভৃগু পৰীক্ষা' খণ্ড দুটিও শংকৰদেৱৰ নামত থকা দেখা যায়। ৰামচৰণ ঠাকুৰে কীৰ্ত্তন ঘোষা পুথিখন সংকলন কৰাৰ সময়ত 'ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম কলহ' খণ্ডটি পোৱা নাছিল। মাধৱদেৱে যদিও ৰামচৰণক কীৰ্ত্তনৰ খণ্ডসমূহ বিচাৰি আনি সংকলন কৰাৰ দায়িত্ব দিছিল, ৰামচৰণ ঠাকুৰে উক্ত খণ্ডটি বিচাৰি পোৱা নাছিল। কথা গুৰু চৰিতত আছে— "দেখি গুৰুজনে আগবাঢ়ি মাথাত কৈ আনি পাচদিনা হৰি গৃহত মেলি চাই দেখে, যি ছোৱা য'ত দিব হ'ব লাগে সেই ক্ৰমে হৈছে, দিছে। অমৃত মন্থনৰ প্ৰেমকলহৰ কীৰ্ত্তনহে জইতা কছাৰীত থাকিল নেপালে।" খণ্ডটি বিচাৰি নোপোৱাত মাধৱদেৱে খেদ কৰা নাছিল। মাধৱদেৱে হেনো কৈছিল— "নাপালা ভালেই হ'ল সি যি ঠাইলৈ যাব লাগে, গ'ল।" লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই তেওঁৰ 'শ্ৰী শ্ৰী শংকৰদেৱ আৰু শ্ৰী শ্ৰী মাধৱদেৱ' (পৃঃ ১৯২) গ্ৰন্থত এই কথাৰ উল্লেখ কৰি গৈছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও 'ভৃগু পৰীক্ষা' নামৰ এটি কীৰ্ত্তন শংকৰদেৱৰ নামত পোৱা যায়। 'ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম কলহ'ৰ দৰে এই খণ্ডটিও তলখাপৰ বুলি সমালোচকসকলে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে।

ৰামচৰণ ঠাকুৰে সংকলন কৰা *কীৰ্ত্তন-ঘোষাত* শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা কীৰ্ত্তনসমূহৰ উপৰিও ৰত্নাকৰ কন্দলীৰ 'সহস্ৰ নাম বৃত্তান্ত' খণ্ডটিও সংযোগ কৰা হৈছে। ভগৱান কৃষ্ণৰ নামৰ মহিমা খণ্ডটিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পোৱা বাবেই মাধৱদেৱে ৰামচৰণ ঠাকুৰক এই খণ্ডটি *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* অন্তৰ্গত কৰাৰ বাবে আজ্ঞা দিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। শ্ৰীধৰ কন্দলিৰ 'ঘুনুচা কীৰ্ত্তন' খণ্ডটিত কোনো কোনো *কীৰ্ত্তন-ঘোষাত* পোৱা যায়। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই এই খণ্ডটিক কীৰ্ত্তনৰ ভিতৰত সোমাবৰ উপযুক্ত নহয় বুলি মন্তব্য দাঙি ধৰিছে।

ৰামচৰণ ঠাকুৰে বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* বিভিন্ন খণ্ডসমূহ সংগ্ৰহ কৰি কীৰ্ত্তন পুথিখন সংকলন কৰিলে। এই সাঁচিপাতৰ পুথিখনকে ১৮৭৬ চনত হৰিবিলাস আগৰৱালাই আধুনিক ছপাযন্ত্ৰত ছপাই প্ৰকাশ কৰি এক মহৎ কাৰ্য সম্পাদন কৰিলে।

৫.৫ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদনা

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে ভক্তিধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মাধ্যম হিচাপে কীৰ্ত্তন ঘোষা পুথিখন ৰচনা কৰিছিল। তুলসী দাসৰ 'ৰাম চৰিত মানস'ৰ দৰে শংকৰদেৱৰ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* স্থানো অতি উচ্চ। গুৰুজনাই ১৪৮১ খৃষ্টাব্দত তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ গৈছিল। বত্ৰিশ বছৰ বয়সত তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ঠাইত বাৰ বছৰ কাল তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি ফুৰিছিল। সেই সময়ছোৱাতে পুৰী-বাৰানসী আদি ঠাইত ভক্তসকলৰ ধৰ্মীয় গীতসমূহ শুনাৰ তেওঁ সুযোগ পাইছিল। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ 'পাষণ্ড মৰ্দন' অধ্যায়ত তেওঁ এই কথাৰ উল্লেখ কৰি গৈছে। ১৪৯৩ খৃষ্টাব্দত তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ পৰা ঘূৰি আহি তেওঁ আলিপুখুৰীত থাকিবলৈ লয়। তেতিয়া তেওঁৰ বয়স ৪৪ বছৰ। ৪৫ বছৰ বয়সত তেওঁ দ্বিতীয় বিবাহ কৰে। আলিপুখুৰী আৰু গজলাসুতিত ষোল্লটা বছৰ কটাই ষাঠি বছৰ বয়সত পুনৰ বৰদোৱালৈ ঘূৰি আহি বৰদোৱাত সত্ৰ স্থাপন কৰে। তাতেই কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ভালে সংখ্যক খণ্ড তেওঁ ৰচনা কৰে। শংকৰদেৱে একেখন ঠাইত থাকি একে সময়তে লেথাৰি নিছিগাকৈ কীৰ্ত্তন পুথিৰ খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰা নাছিল। বিভিন্ন ঠাইত থাকি তেওঁ কীৰ্ত্তনৰ খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰি শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে ভক্তি ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। শংকৰদেৱৰ জীৱন কালত বৰদোৱাৰ পৰা কোচবিহাৰলৈ কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ভিন্ ভিন্ খণ্ড ভিন্ ভিন্ অঞ্চলত ভিন্ন পুথি ৰূপে প্ৰচলিত হৈ আহিছিল।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাখন শংকৰদেৱৰ অতি প্ৰিয় গ্ৰন্থ আছিল। দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ চৰিত পুথি মতে ভূঞাসকলৰ লগত কছাৰীসকলৰ বিৰোধ চলি থকাত শংকৰদেৱ আদি কৰি ভূঞাসকলে বৰদোৱাৰ পৰা আহি গাংমৌত থাকিবলৈ লৈছিল। গাংমৌলৈ লৰালৰি কৰি পলাই আহোঁতে কীৰ্ত্তনখন এৰি আহিছিল। কিন্তু শংকৰদেৱে নিজ প্ৰাণলৈকো আওকাণ কৰি কছাৰীসকলৰ বাধাকো নেওঁচি তেওঁ *কীৰ্ত্তনৰ* খণ্ডসমূহ উদ্ধাৰ কৰি পলাই গৈছিল। শংকৰদেৱ বৰদোৱাত থকা সময়ছোৱাতে এই আক্ৰমণ হৈছিল আৰু শংকৰদেৱে খণ্ডসমূহ লৈ আহিছিল। বৰদোৱাত থকা সময়তে *কীৰ্ত্তনৰ* কাম তেওঁ আৰম্ভ কৰিছিল। *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* পুথিখন মহাপুৰুষ জনাই বৰদোৱাত আৰম্ভ কৰি পাটবাউসীত সমাপ্ত কৰিছিল যদিও সিঁচৰতি হৈ থকা ঘোষাবোৰ একত্ৰ কৰাৰ আগতে কোচবেহাৰলৈ

যাব লগা হৈছিল। তেওঁৰ প্রধান শিষ্য মাধৱদেৱক পুথিখনৰ সংকলনৰ দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। কিন্তু মাধৱদেৱো কোচবেহাৰলৈ যোৱাত ভাগিনীয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰক *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* সম্পাদনাৰ দায়িত্ব অর্পণ কৰা হয়। চৰিত পুথিত এই কথা সুন্দৰভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে। শংকৰদেৱৰ জীৱিত কালতে তেওঁৰ শিষ্যসকলে ঘোষাবোৰ আওৰাবলৈ হাজো, দক্ষিণকুল, বৰনগৰ, বৰপেটা, কালজাৰ আদি বিভিন্ন ঠাইলৈ নিছিল। সেইবাবে ঘোষাবোৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ আছিল। মাধৱদেৱৰ আজ্ঞা অনুসৰি ভাগিনীয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰে অশেষ কষ্ট কৰি ঘোষাবোৰ সংগ্রহ কৰিছিল। 'কথাগুৰু চৰিত'ত এই বিষয়ে এনেদৰে উল্লেখ আছে—

"আৰু ৰামচন্দ্রক বোলে মোৰ গুৰুজনে কীর্ত্তন ঘোষাখিনি গোটাব দিছিল, নুৰাইলোঁ গুৰুবাক্য ৰাখিব। তই গোটাই নিবি।"

মাধৱদেৱৰ আজ্ঞা পাই ৰামচৰণ ঠাকুৰে অশেষ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা *কীর্ত্তনৰ* খণ্ডবোৰ একত্রিত কৰে। ৰামচৰণ ঠাকুৰে কীর্ত্তনৰ খণ্ডবোৰ একত্রিত কৰি কোচবেহাৰলৈ গৈ মাধৱদেৱক *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* নিবেদন কৰে। ভাগিনীয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ কার্যত মাধৱদেৱ অতি আনন্দিত হয়। 'কথা গুৰুচৰিত'ত আছে—

"আৰু ৰামচৰণ ঠাকুৰ গ'ল বেহাৰে। পাই সেৱা কৈলে গৈ। বার্তা সবাৰে সুধিলে। সুধি বোলে ৰামচৰণ *কীর্ত্তন-ঘোষা* পুথিখন আনিছানে গোটাই? বোলে অনা হৈছে। হৈছে হে।"

ৰামচৰণে বিজয়পুৰত সোমাই যাওতে বিজয়পুৰৰ হৰিকৃষ্ণ আতৈয়ে পুথিখন কেইদিনমানৰ বাবে ৰাখিছিল। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ মুখত সকলো বার্ত্তা পাই মাধৱদেৱে দুজন ভকতক সোনকালে পঠিয়াই দিয়াত ভকত কেইজনে বেগাই গৈ *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* লৈ আহি সন্ধিয়া মাধৱদেৱৰ ওচৰ পালে। মাধৱদেৱে ৰামচৰণৰ কামত অভিভূত হৈ *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* সভক্তিৰে ল'লে। কথা গুৰুচৰিতত এইদৰে উল্লেখ আছে—

"দেখি গুৰুজনে আগবাঢ়ি গৈ মাথাত কৈ আনি থৈ পাচদিনা হৰিগৃহত মেলি চাই দেখে, যি ছোৱা য'ত দিব হ'ব লাগে সেই ক্রমে হৈছে, দিছে।"

ৰামচৰণৰ কামত সন্তুষ্টি লাভ কৰি মাধৱদেৱে হেনো কৈছিল—

"পাছে প্রশংসাকৈ বোলে মোৰ গুৰুজনে গোটাব দিছিল, মই নুৰাইলোঁ, গুৰুবাক্য পৰি আছিল, সার্থক ভাগিন ধন, গুৰুবাক্য ৰাখিলে মোৰ।"

এনেদৰে ৰামচৰণ ঠাকুৰে অ'ত ত'ত সিঁচৰিত হৈ থকা কীর্ত্তনৰ খণ্ডসমূহ সংগ্রহ কৰি *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* সম্পাদনা পূর্ণ কৰিছিল। শংকৰদেৱৰ জীৱন কালত সম্পাদন নোহোৱা মহৎ কার্য এনেদৰেই মাধৱদেৱৰ আজ্ঞাত ৰামচৰণ ঠাকুৰে সমাধা কৰিছিল। ১৫৯৪ খ্রীষ্টাব্দৰ মার্চ-এপ্রিলৰ পৰা ১৫৯৬ খ্রীষ্টাব্দৰ মে-জুন মানৰ ভিতৰত *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* সম্পাদিত হয় বুলি সমালোচকসকলে মত দাঙি ধৰে। *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* ৰচনাসমূহ শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা ক্রম অনুসাৰে হোৱা নাই। ৰামচৰণ ঠাকুৰে 'চতুর্বিংশতি অৱতাৰ বর্ণন'ক আগত ৰাখি 'উৰেষা বর্ণন'ক শেষত স্থান দিছে।

ৰামচৰণ ঠাকুৰে সংকলন কৰা *কীর্ত্তন-ঘোষাত* 'ৰুক্মিণীৰ প্রেম কলহ' খণ্ডটি পোৱা নাযায়। *কীর্ত্তন-ঘোষাত* এই খণ্ডটি বিচাৰি নোপোৱাত মাধৱদেৱে ৰামচৰণক হেনো কৈছিল—

"নাপালা ভালেই হ'ল, সি যি ঠাইলৈ যাব লাগে গ'ল।" ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ সম্পাদিত *কীর্ত্তন-ঘোষাত* ৰত্নাকৰ কন্দলীৰ 'সহস্র নাম বৃত্তান্ত' খণ্ডটি আছে। কোনো কোনো কীর্ত্তন পুথিত শ্রীধৰ কন্দলীৰ 'ঘুনুচা কীর্ত্তন' খণ্ডটি সংযোজিত হোৱা দেখা যায়। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই এই খণ্ডটিৰ ৰচনা কীর্ত্তনৰ প্রধান লক্ষণেৰে বিবর্জিত বুলি মত প্রকাশ কৰিছে। মুঠতে বিভিন্ন গ্রন্থৰ আধাৰত ৰচনা কৰা শংকৰদেৱৰ কীর্ত্তন ঘোষাৰ খণ্ডসমূহ একত্রিত কৰি সংগ্রহ আৰু সম্পাদনাৰে ৰামচৰণ ঠাকুৰে এক মহৎ কার্য সাধন কৰিলে। অসমৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ অনুপম গ্রন্থ হিচাপে ১৮৭৬ চনত হৰিবিলাস আগৰৱালাই *কীর্ত্তন-ঘোষা* পুথিখনক আধুনিক ছপাশালত ছপাই প্রকাশ কৰি উলিয়ায়।

৫.৬ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্রতিফলিত ভক্তিতত্ত্ব

কীর্ত্তন-ঘোষা প্রধানকৈ এখন আখ্যান প্রধান গ্রন্থ। *কীর্ত্তন-ঘোষা* মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ ধর্মীয় আৰু সাহিত্যিক জীৱনৰ অক্ষয় কীর্ত্তি স্বৰূপ। কীর্ত্তন পুথিখন অকল শংকৰদেৱৰ সাহিত্যৰ ভিতৰতে নহয়, বৈষ্ণৱ ধর্মৰ চাৰি পুথিৰ ভিতৰতো অন্যতম। *কীর্ত্তনৰ* বিভিন্ন খণ্ডৰ আখ্যানসমূহৰ মাজেৰে ভক্তিতত্ত্বৰ প্রাধান্য ঘোষণা কৰা হৈছে। ভক্তিৰ মূল আদর্শসমূহ জনসাধাৰণৰ আগত কীর্ত্তনৰ মাজেৰে দাঙি ধৰি ভক্তসকলৰ নীতি-আচাৰ, বিধানসমূহ উপস্থাপন কৰিছে। ভক্তিৰ সহায়তে ভক্তই পৰমার্থিক শান্তি লাভ কৰিব পাৰে। ভক্তিৰ মাধ্যমেৰে ভগৱান সন্তুষ্ট হয় আৰু ভক্তৰ সৈতে মিলিত হয়। ভক্তজনে সম্পূর্ণভাৱে আত্মসমর্পণ কৰিছে। ভক্তিয়ে পূর্ণতা লাভ কৰে। ভক্তিৰ ক্ষেত্রত কোনো জাতি, বর্ণ, লিংগৰ ভেদ নাই। জীৱ মাত্রেই ভক্তিৰ পথ গ্রহণ কৰিব পাৰে। আনহাতে, ভক্তিৰ ক্ষেত্রত ধন-ঐশ্বর্য আদিৰো কোনো প্রয়োজন নাই। 'প্রহ্লাদ চৰিত্র'ত কোৱা হৈছে এনেদৰে—

নলাগে ভক্তিত দেৱদ্বিজ ঋষি হইবে।
নলাগে সম্ভুত শাস্ত্র বিস্তৰ জানিবে।।
তপ জপ যজ্ঞ দান সবে বিড়ম্বন।
কেৱল ভক্তিত তুষ্ট হোন্ত নাৰায়ণ।।

(পদ-৩৮০)

কীর্ত্তন-ঘোষাৰ সমল *পদ্মপুৰাণ, বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ, সুত সংহিতা, ভাগৱত বিষ্ণু ধর্মোত্তৰ আগম, ব্রহ্মপুৰাণ* আদিৰ পৰাও লোৱা হৈছে যদিও সৰহভাগ খণ্ডৰেই সমল শ্রীমদ্ভাগৱত পুৰাণৰ পৰা লোৱা। *পদ্মপুৰাণত* ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম স্মৰণৰ দ্বাৰা মনৰ সকলো অপৱিত্রতা দূৰ হয় বুলি কোৱা হৈছে। *ভাগৱত পুৰাণত* হিৰণ্যকশিপুক ভক্ত প্রহ্লাদে ভক্তিৰ প্রকাৰৰ বিষয়ে কৈছে—

শ্রৱণং কীর্ত্তনং বিষ্ণোঃ স্মৰণং পাদসেৱনম।
অচনং ৱন্দনং দাস্যং সখ্যমাত্মনিৱেদনম।।

(ভাগৱত পুৰাণ- ৭/৫/২৩)

কীৰ্ত্তনৰ প্ৰহ্লাদ চৰিততো আছে—

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন স্মৰণ বিষ্ণুৰ
অৰ্চন পদ সেৱন।
দাস্য সখিত্ব বন্দন বিষ্ণুৰ
কৰিব দেহা অৰ্পণ।।

(পদ- ৩৪০।।)

ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্যভাৱ, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন এই ন বিধ হৈছে ভক্তিৰ লক্ষণ। ইয়াকে নবধা ভক্তি আখ্যা দিয়া হৈছে। এই নবধা ভক্তিৰ ভিতৰত আকৌ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন উৎকৃষ্ট বুলি কোৱা হৈছে। ভাগৱতৰ দ্বিতীয় স্কন্ধত কোৱা আছে—

পূজা আদি যত ভক্তিৰ মধ্যত
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন সাৰ।
কথা শ্ৰৱণৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ
সমান নাহিকে আন।।

(ভাগৱত পুৰাণ- ২/৫২-৫৩)

কীৰ্ত্তন পুথিতো ইয়াৰ অনুৰণন শুনা যায়—

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিবেক নিৰন্তৰ
সমস্ত ভূতকে দেখিবেক নাৰায়ণ।

আকৌ,

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনে যাৰ অভ্যাস।।
নচাৱন্ত হৰি তাহাৰ পাশ।।

(পাষণ্ড মৰ্দন-পদ- ১৩৩)

শংকৰ গুৰুয়ে কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে কলিত কীৰ্ত্তন কৰিলেও ভগৱানৰ সহায় লাভ কৰিব পাৰি বুলি উল্লেখ কৰিছে— আকৌ, চাৰিও বেদৰ সাৰ যে অকল ভক্তিৰ মাধ্যমতহে পোৱা যায় তাকে কৈছে—

ভকতিত পৰে ধৰ্ম নাহি সংসাৰত।
চাৰিও বেদৰ জানা এহি সাৰতত্ত্ব।

(ৰাসক্ৰীড়া-পদ- ১০০৭)

ভক্তজনে যেতিয়া ভক্তিৰ মাধ্যমেৰে বিষ্ণুজ্ঞান লাভ কৰে, সেই ভক্তিকেই নিৰ্গুণা ভক্তি বুলি কোৱা হয়। ভগৱানৰ দুই ৰূপ-এক হ'ল পুৰুষোত্তম-বিশ্বৰ সকলোৰে তেওঁ গৰাকী আৰু সকলো ভূততে তেওঁ বিলীন হৈ আছে— এই দুই ৰূপকে এক জ্ঞান কৰি অৰ্চনা কৰা— অনুভৱ কৰাই হ'ল বিষ্ণুজ্ঞান। মানৱ জীৱনৰ সৰ্বদেহ মন ভগৱান, পৰম-পুৰুষ কৃষ্ণত সমৰ্পণ কৰি, ভক্তি সহকাৰে তেওঁক হৃদয়ত ধ্যান কৰিলে জীৱই মুক্তি লাভ কৰিব পাৰে। 'স্যমন্তক হৰণ' খণ্ডত আছে—

মুখে বোলা ৰাম হৃদয়ে ধৰা ৰূপ।
এতেকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বৰূপ।।

(স্যমন্তক হৰণ-পদ- ১১৩)

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে নবধা ভক্তিৰ নিদর্শন কীৰ্ত্তন পুথিৰ বিভিন্ন আখ্যানৰ মাজেৰে উপস্থাপন কৰিছে। কীৰ্ত্তনৰ প্ৰতিটো খণ্ডই একোটা স্বয়ং সম্পূৰ্ণ আখ্যান। শংকৰদেৱে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঠাইত এই খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰিছিল। প্ৰতিটো খণ্ডৰ মাজেৰে নবধা ভক্তিৰ আদর্শ-নীতি জ্ঞান প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়।

'চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ' খণ্ডত নিৰ্গুণ নাৰায়ণৰ বিভিন্ন সময়ত সগুণ আকাৰৰ কথা বর্ণনা কৰা হৈছে। খণ্ডটিৰ মাজেৰে যিজন সনাতন ব্ৰহ্ম, যিজন বিশ্বৰ স্ৰষ্টা, তেওঁ যে গোটেই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ড বিয়পি আছে, তেওঁৰ সগুণ আকাৰ বর্ণনা কৰি সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ যে নাৰায়ণ তাক ঘোষণা কৰিছে। ভগৱানৰ নাম, গুণ আৰু তেওঁৰ লীলা মালাৰ শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তন যে সর্বোৎকৃষ্ট তাকো উল্লেখ কৰিছে। 'নামাপৰাধ' আৰু 'পাষণ্ড মর্দন' খণ্ডত হৰি বা কৃষ্ণ নামৰ মহিমা বর্ণনা কৰা হৈছে। হৰিৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা সাতোটা কার্য সাধন হয়। সেই সাতোটা কার্য হ'ল— পদ খণ্ডন, মহাপূণ্য লাভ, বিষয়ত বিৰক্ত ভাৱ, কৃষ্ণৰ প্ৰতি ভক্তি, বৈষ্ণৱ জ্ঞান, মায়া তাৰণ আৰু শেষত ভগৱান হৰিৰ ভক্তিত লীন। 'নামাপৰাধ'ত আছে—

নামেসে কৰিবে পৰম সিদ্ধি।
হৰিৰ নাম জগতৰ নিধি।।

(পদ- ৫৯)

'অজামিল উপাখ্যান'ত পাপী অজামিলে মৰণ কালত অজ্ঞাতসাৰেই কনিষ্ঠ পুত্ৰ নাৰায়ণৰ নাম লোৱা মাত্ৰকেই সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত হৈ মুক্তি লাভ কৰিছে। ভগৱান কৃষ্ণকে একমাত্ৰ মূল বুলি হৃদয়ত ধ্যান কৰিলেই সংসাৰৰ সকলো পাপ-তাপৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাব পাৰি। 'ধ্যান বর্ণন' খণ্ডত তাকেই ঘোষাৰ মাজেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে। 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান'তো ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব দেখুওৱা হৈছে। বিষয়, অহংকাৰ ত্যাগ কৰি হৰিক ভক্তি কৰিলে ভগৱানো ভক্তৰ অধীন হৈ তেওঁক মুক্তি দান কৰে তাকেই খণ্ডটিৰ দেখুওৱা হৈছে। ভক্তি সকলোৰে বাবে সমান। তাত জাতি, বর্ণ, লিংগ, ধর্ম একো নাই। ব্ৰহ্ম বধ গুৰু বধ, পিতৃ-মাতৃ বধ কৰা পাপীজনেও হৰি কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে পূণ্য লভিব পাৰে। কীৰ্ত্তনৰ 'প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ' খণ্ডটিত ন বিধ ভক্তিৰ নিদর্শন প্ৰকাশ পাইছে। 'প্ৰহ্লাদ চৰিত' প্ৰহ্লাদৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে কৃষ্ণ ভক্তি মাহাত্ম্য, ভক্তৰ লক্ষণ তথা ভাগৱত ধর্মৰ শিক্ষা পোৱা যায়। তপ-জপ, যজ্ঞ আদিত কৈ কৃষ্ণৰ লীলামালা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰাটোহে কলিযুগৰ মানুহৰ বাবে উত্তম। 'প্ৰহ্লাদ চৰিত'ত আছে—

তপ জপ যজ্ঞ দান সৱে বিড়ম্বন।
কেৱল ভক্তিত তুষ্ট হোন্ত নাৰায়ণ।।

(পদ- ৩৮০।।)

ভগৱানৰ পৰম সত্যক উপলব্ধি কৰিবলৈ জ্ঞানতকৈ ভক্তিৰ মাহাত্ম্যহে অধিক তাকো

আখ্যানটিৰ মাজেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে। উত্তম ভক্ত আৰু ভক্তিৰ স্বৰূপো আখ্যানটিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পাইছে। মাতৃৰ গৰ্ভতে নাৰদ মুনিৰ পৰা হৰিৰ কথা শ্ৰৱণ কৰি পাছলৈ কীৰ্ত্তন-স্মৰণ ভক্তিৰ মাজেৰে আত্ম শুদ্ধি হৈ প্ৰহ্লাদে সকলোকে বিষ্ণুময় দেখে। পাছত ফটিক স্তম্ভৰ মাজত বিষ্ণু থকাৰ কথা প্ৰহ্লাদে পিতৃ হিৰণ্যকশিপুক কোৱাত তেওঁ স্ফটিক স্তম্ভ ভাগি পেলায় আৰু তাৰ পৰা বিষ্ণু আবিৰ্ভাৱ হৈ দৈত্যৰাজক বধ কৰে। ভগৱানে ভক্তিক ৰক্ষা কৰাৰ লগতে বৈৰীজনকো মুক্তি দিয়াৰ নিদৰ্শন আখ্যানটিৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হৈছে। 'দামোদৰ বিপ্ৰ আখ্যানো' ভক্তিৰসেৰে পূৰ্ণ। দৰিদ্ৰজনৰ মনতো ভক্তি ধৰ্মৰ মাজেৰে দাৰিদ্ৰতা মোচন কৰি আনন্দৰ জোৱাৰ অনাৰ ইংগিত আছে। এনে আনন্দৰ কাৰণে ভক্তিধৰ্মৰো প্ৰসাৰ ঘটাইছিল।

কীৰ্ত্তনৰ 'হৰমোহন' আৰু 'ৰাসক্ৰীড়া' খণ্ড ঘাইকৈ শৃংগাৰ ৰসাত্মক যদিও শৃংগাৰ ৰসৰ পৰা মুক্ত হৈ নিৰ্মল ভক্তিত প্ৰৱেশ কৰাৰ ধাৰণাহে তাত প্ৰকাশ হৈছে। 'হৰমোহন'ত ব্ৰহ্ম সত্য, জগত মিথ্যা, কথাষাৰৰ সত্যতা প্ৰমাণিত হৈছে—

তুমিসে কেৱল সত্য মিছা সবে আন।
জানি জ্ঞানীগণে কৰে হৃদয়ত ধ্যান।।
(।। পদ- ৫২২।।)

কীৰ্ত্তনৰ 'হৰমোহন' খণ্ড আৰু 'মুচুকুন্দৰ স্তুতি' খণ্ডত উত্তম ভক্ত আৰু ভক্তিৰ নিদৰ্শন উল্লেখ কৰা হৈছে। কৃষ্ণ কথা শ্ৰৱণৰ মাজেৰে মোক্ষপদ লভিব পাৰি আৰু হৰিনাম কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে সমস্ত পাপৰ পৰা পৰিত্ৰাণ লাভ কৰিব পাৰি।

হৰিৰ কীৰ্ত্তন কৰিয়া পাপৰ
মুণ্ডত মাৰিয়ো কৰি।
আন কাম এৰি বোলা হৰি হৰি
পলাওক পাতক ছাড়ি।।
(মুচুকুন্দৰ স্তুতি-পদ- ১৩৯০।।)

'কুজীৰ বাঞ্ছা পূৰণ' আৰু 'অক্ৰুৰৰ বাঞ্ছা পূৰণ' খণ্ড দুটিতো ভগৱান হে ভক্তৰ অধীন আৰু ভক্তিৰ বাবে ধন-সম্পদৰ নিষ্প্ৰয়োজন তাক উল্লেখ কৰা হৈছে। 'স্যমন্তক হৰণ'তো জাম্বৱন্তৰ ভক্তিত ভগৱান সন্তুষ্ট হৈছে। 'গোপী উদ্ধৱ সংবাদ' খণ্ডটিৰ মাজেৰেও শ্ৰেষ্ঠ ভক্তিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰা হৈছে। গোপীনীসকলে কাম মনোভাৱেৰে ভগৱানক পূজা কৰিও শ্ৰেষ্ঠা ভক্তা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। চাৰিবেদ, অষ্টাদশ পুৰাণ, ভাগৱত আদি শাস্ত্ৰত আৰু সনক, সনন্দ আদি মুনিসকলে ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম, গুণ-কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰেহে যে সংসাৰৰ পাপ-তাপৰ পৰা উদ্ধাৰ পাব পাৰি সেই কথা 'বেদস্তুতি' খণ্ডত বেদৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ঈশ্বৰেই জগত সৃষ্টিৰ কাৰণ। জীৱ-জগতৰ মাজত মায়াৰ সৃষ্টি। কিন্তু ঈশ্বৰ মায়াতীত, পৰম নিয়ন্তা, নিত্য-মুক্ত, তেওঁ সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বকৰ্তা মায়াই আৱৰি ৰাখে বাবেই মানুহে সত্য-অসত্যৰ মাজত প্ৰভেদ ধৰিব নোৱাৰে। মুকুট আৰু কুণ্ডল আৰু সোণৰ মাজত পাৰ্থক্য নথকাৰ দৰে জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ মাজতো কোনো পাৰ্থক্য নাই। 'বেদস্তুতি' খণ্ডত কোৱা হৈছে—

তুমি সত্য ব্ৰহ্ম তোহ্মাত প্ৰকাশে
জগত ইটো অসন্ত।
জগততে সদা তুমিয়ে প্ৰকাশা
অন্তৰ্যামী ভগৱন্ত।।

(।। পদ- ১৬৬২।।)

'শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ' খণ্ডতো ভগৱান-ব্ৰহ্মাই যে সত্য বাকী ব্ৰহ্ম আৰু জীৱ অভেদ এই কথা প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এই সকলো মায়া বা অবিদ্যাৰ দ্বাৰা সিদ্ধ সংসাৰৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰিবলৈ হ'লে হৰি ভক্তিৰ বাহিৰে আন কাম নাই। *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* প্ৰতিটো খণ্ডতে আছে হৰিনাম শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মাহাত্ম্য।

কীৰ্ত্তনৰ 'শিশুলীলা' খণ্ডৰ কৃষ্ণ সাধাৰণ মানৱ শিশু হ'লেও তেওঁৰ লীলা অসীম। ভক্তৰ বান্ধৱ আৰু ভক্তবিৰোধীসকলৰ শত্ৰু হিচাপে তেওঁ কাৰ্য সম্পাদন কৰিছে। চক্ৰবাত, পুতনা ৰাক্ষসী, বকাসুৰ আদিক বধ, কালীয়দমন, কংস বধ আদি কাৰ্যৰ দ্বাৰা সন্তক পালন আৰু দুষ্টক দমন নীতি প্ৰকাশ হৈছে। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে সংকটৰ পৰা সাধাৰণ শ্ৰেণীক উদ্ধাৰ কৰি এখন মানৱ সমাজ গঢ়ি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ভগৱান কৃষ্ণৰ প্ৰতি ভক্তিৰ আনুগত্য প্ৰচাৰ কৰি এখন বৃহৎ সমাজ গঢ়াৰ আঁচনি গুৰুজনাই পৰিকল্পনা কৰিছিল।

কীৰ্ত্তন-ঘোষা মূলতঃ এখনি আখ্যানমূলক ভক্তিকাব্য। সাধাৰণতে *কীৰ্ত্তন-ঘোষাক* নাম প্ৰসংগৰ শ্ৰেণীত থ'ব পাৰি। কীৰ্ত্তনৰ অৰ্থ কীৰ্তি বা গুণৰ কীৰ্ত্তন কৰা। 'ঘোষা' আৰু 'পদ'ৰ মাজেৰে কীৰ্ত্তনৰ সমষ্টি। প্ৰতিটো খণ্ড কেবাটাও কীৰ্ত্তনৰ সমষ্টি আৰু প্ৰতিটো *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰে* আৰম্ভ কৰি পাছত পদ কীৰ্ত্তন কৰা হয়। ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম, লীলা গুণ আদিৰ উচ্চাৰণেই কীৰ্ত্তন। বিভিন্ন সময়ত ৰচিত কীৰ্ত্তনৰ ভিন ভিন খণ্ডৰ মাজেৰে শংকৰদেৱে ভগৱান কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনকে ধৰি নবধা ভক্তিৰ নিদৰ্শন কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে দাঙি ধৰিছে। সেই সময়ৰ সমাজৰ সংকীৰ্ণতা, অনৈক্য, ব্ৰাহ্মণ্যবাদ আদিক আঁতৰাই হৰিনামৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে শূদ্ৰ-অন্ত্যজ আজি নিম্ন শ্ৰেণীক আকোঁৱালি এখন সংস্কাৰপূৰ্ণ সমাজ গঢ়ি তোলাটো আছিল মহাপুৰুষ জনাৰ কাম্য। কীৰ্ত্তনৰ আখ্যানসমূহৰ মাজেৰে নীতি বা ধৰ্মৰ শিক্ষা দিয়াটোৱেই তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল। মুঠতে, *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* পুথিখনক অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভক্তিতত্ত্বমূলক পুথি হিচাপে স্বীকৃতি দিব পাৰি।

৫.৭ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাত* প্ৰকাশিত ৰস

কীৰ্ত্তন-ঘোষা শংকৰদেৱৰ কাব্য প্ৰতিভাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন। বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ চাৰি পুথিৰ ভিতৰত ই এখন অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। এই বিষয়ে আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে। কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ মূল উদ্দেশ্য হ'লেও *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* সাহিত্যিক গুণেৰেও সমৃদ্ধ। আমাৰ এই আলোচনাত *কীৰ্ত্তন-ঘোষাত* ৰস সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। ৰসতত্ত্বৰ দিশৰ পৰা আলোচনা কৰিলে *কীৰ্ত্তন-ঘোষাত* ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত উল্লেখ কৰা নৱৰসৰ আস্বাদন অনুভৱ কৰিব পাৰি।

ৰস হ'ল এটা বিশেষ অৱস্থা আৰু ইয়াৰ সাধাৰণ অর্থ হ'ল সোৱাদ। 'সাহিত্য দর্পন'ৰ ৰচয়িতা বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে— "বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ সহযোগত অভিব্যক্ত ৰতি আদি স্থায়ীভাৱেই হ'ল ৰস।" আলংকাৰিকসকলৰ মাজত সাহিত্যত ৰস সম্পর্কে মতভেদ থকা দেখা যায়। 'নাট্য শাস্ত্ৰ'ৰ প্ৰণেতা ভৰতমুনিয়ে শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক বীভৎস আৰু অদ্ভুত এই আঠ প্ৰকাৰ ৰসৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰি গৈছে। পৰৱৰ্তী কালত অভিনৱ গুপ্ত আদি আলংকাৰিকসকলে শান্ত ৰসকো ৰসৰ অন্তর্গত কৰি ন প্ৰকাৰৰ ৰসৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। মধ্যযুগত বৈষ্ণৱ কবিসকলে উক্ত নৱৰসৰ লগতে ভক্তিৰসকো স্থান দিছে। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱে তেখেতসকলৰ সকলো ৰচনাতে ভক্তিক ৰস বুলি উল্লেখ কৰিছে বুলি সমালোচক সত্যেন্দ্ৰ নাথ শর্মাই মন্তব্য দাঙি ধৰিছে। সত্যেন্দ্ৰ নাথ শর্মাৰ মতে শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ আদিৰ দ্বাৰা ভক্তৰ হৃদয়ত উদয় হোৱা স্থায়ী ভাৱ, কৃষ্ণৰতিক বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ যোগেদি আস্বাদিত হৈ ভক্তিৰসত পৰিণত হয়। *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* বিভিন্ন আখ্যানৰ মাজত বিভিন্ন ৰসৰ উদ্ৰেক ঘটিলেও ভক্তিৰসৰ অনাবিল আনন্দই পাঠক-শ্ৰোতাক ভক্তিৰসত নিমজ্জিত কৰি ৰাখে। ভক্তি হ'ল ভগৱানৰ প্ৰতি থকা প্ৰেম বা ৰতি। কীৰ্ত্তন পুথিৰ ঘোষাবোৰত ভগৱানৰ প্ৰতি ভক্তি বা ৰতি ভাৱ উদয় হোৱা বাবে তাত ভক্তিৰসৰো উদয় হৈছে। বৈষ্ণৱৰ সকলোতকৈ প্ৰিয়বস্তু ভগৱান কৃষ্ণ, সেয়েহে তেওঁলোকৰ ৰতি 'কৃষ্ণৰতি'। কৃষ্ণ ৰতি বা প্ৰেম হৃদয়ত ধ্যান কৰি ভক্তসকল ভক্তিৰসত নিমজ্জিত হোৱা দেখা যায়।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাত ভক্তিৰস আস্বাদন কৰিলেও ইয়াৰ আখ্যানসমূহৰ মাজেৰে পাঠক-শ্ৰোতাই আন ৰসসমূহো আস্বাদন কৰি আনন্দ লাভ কৰে। জ্ঞান নাথ বৰাদেৱে মন্তব্য দিছে— "কীৰ্ত্তনত হর্ষ-বিষাদ, প্ৰেম-বিৰহ, ক্ৰোধ-ক্ষমা আদিয়ে জুমুৰি পাতিছে, ইয়াত নৱ-ৰসৰ মিলন হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'হৰমোহন' ৰাসক্ৰীড়া আদিত শৃংগাৰ ৰস, হিৰণ্যকশিপু-নৰসিংহৰ যুদ্ধ, কংস বধ, জৰাসন্ধ যুদ্ধ, কালযৱন বধ আদিত বীৰ ৰস, পুতনাৰ কার্য, নৰসিংহৰ ভৈৰৱ মূর্ত্তিৰ ব্যাখ্যাত ভয়ানক ৰস, কৃষ্ণৰ অন্তর্ধানৰ পাছত 'ৰাসক্ৰীড়া' অধ্যায়ত, 'শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ'ত কৰুণ ৰস, 'হৰমোহন' অধ্যায়ত হৰৰ কামুক অৱস্থাত আৰু 'দামোদৰ বিপ্ৰ' আখ্যানত হাস্যৰস, 'অজামিল উপাখ্যান' আৰু পুতনাৰ ৰূপ বর্ণনাত বীভৎস ৰস, নৰসিংহৰ আবির্ভাব, নাৰদৰ কৃষ্ণ দর্শন, 'শিশুলীলা'ত যশোদাৰ বিশ্বৰূপ দর্শনত অদ্ভুত ৰস, হিৰণ্যকশিপুৰ ক্ৰোধান্বিত অৱস্থাৰ বর্ণনাত ৰৌদ্ৰৰস, 'কুজীৰ বাঞ্ছা পুৰণ' 'হৰমোহন', 'কালীয় দমন', 'বলিছলন' আদিত শান্ত ৰসৰ উদ্ৰেক ঘটিছে।

তলত *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* খণ্ডবোৰৰ মাজেৰে নৱ ৰস কি দৰে প্ৰকাশ পাইছে আলোচনা কৰা হ'ল—

(১) শৃংগাৰ ৰস ঃ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* তিনিটা খণ্ডত শৃংগাৰ ৰসৰ উদ্ৰেক ঘটিছে। সেইকেইটা হ'ল 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান', 'হৰমোহন' আৰু 'ৰাসক্ৰীড়া'। 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান'ত গজেন্দ্ৰই হস্তিনীসকলৰ লগত কৰা কাম-কেলিৰ যোগেদি (পদ ৪৯১-৪৯২), 'হৰমোহন'ত বিষ্ণুৰ মোহিনী ৰূপত শিৱৰ কামনা-বাসনাৰ যোগেদি (পদ ৫৪৭-৫৪৯), 'ৰাসক্ৰীড়া'ত কৃষ্ণ আৰু গোপীনীসকলৰ মিলনৰ

যোগেদি (পদ ৮৪৩-৮৪৪) সম্ভোগ শৃংগাৰৰ বিকাশ ঘটিছে। আলিংগন, চুম্বন, মিলন আদিৰ মাজেৰে শৃংগাৰ ৰসৰ সৃষ্টি হৈছে।

(২) হাস্য ৰস ঃ অৱস্থা আৰু কার্যৰ অসংগতি ঘটিলেই হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি হয়। কথা-বার্তা, শাৰীৰিক অংগী-ভংগী, পোছাক-পৰিচ্ছদ আদিৰ বিকৃতিৰ মাধ্যমেৰে হাস্যৰস উদ্ভৱ হয়। কীৰ্ত্তন-পুথিত হাস্য ৰসৰ মাত্রা কম। তথাপি 'হৰমোহন' খণ্ডত (পদ- ৫৭৩) মহাদেৱে মোহিনী ৰূপত মুগ্ধ হৈ নিজৰ কাপোৰ আদি ত্যাগ কৰিবলগীয়া হয়। তাত হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি হৈছে। তেনেদৰে 'শিশুলীলা' খণ্ডতো (পদ ১২-৮১৩) শৰীৰৰ বিভিন্ন স্থানত পিন্ধা অলংকাৰ-বস্ত্রৰ ব্যৱহাৰে হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি কৰিছে। 'দামোদৰ বিপ্ৰ উপাখ্যান'তো হাস্যৰস সৃষ্টি হৈছে।

(৩) কৰুণ ৰস ঃ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* দুটা খণ্ডত কৰুণ ৰসৰ উদ্রেক ঘটিছে। কৰুণ ৰসৰ স্থায়ী ভাৱ হ'ল শোক। *কীৰ্ত্তনৰ* 'ৰাসক্রীড়া' খণ্ডত (পদ ৯১০-৯১১) কৃষ্ণ অন্তর্ধান হোৱাৰ পিছত গোপীসকলৰ মনত হোৱা বিৰহ বেদনাত, 'গাপী উদ্ধৱ সংবাদ' খণ্ডত শ্রীকৃষ্ণৰ অৱর্তমানও গোপীসকলৰ মনত উদয় হোৱা বিৰহত, 'শিশুলীলা' খণ্ডতো (পদ ৭৭৭) আৰু 'শ্রীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্রয়াণ' খণ্ডত (পদ- ১৮৪৪) উদ্ধৱৰ মনত হোৱা শোকৰ মাজেৰে কৰুণ ৰসৰ উদ্রেক হৈছে। 'স্যমন্তক হৰণ' খণ্ডতো (পদ-১৪৪৬) কৰুণ ৰসৰ আভাস পোৱা যায়।

(৪) বীৰ ৰস ঃ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* প্রায়বোৰ আখ্যানত বীৰ ৰস প্রকাশ পাইছে। বীৰত্ব পূর্ণ সংলাপ, যুদ্ধৰ বর্ণনা আদিত বীৰ ৰসৰ প্রাদুর্ভাৱ দেখা যায়। *কীৰ্ত্তনৰ* প্রায়বোৰ খণ্ডতে বিষ্ণু, বিষ্ণু ভক্তৰ লগত অসুৰ-দানৱৰ সংঘাত বা বিৰোধৰ বাবে যুদ্ধৰ বর্ণনা থকা দেখা যায়। 'প্রহ্লাদ চৰিত্র' হিৰণ্যকশিপু আৰু নৰসিংহৰ মাজৰ যুদ্ধ (পদ ৪০৬-৪০৭) কংস বধ খণ্ডৰ (পদ- ১১৯৭-১১৯৮), স্যমন্তক হৰণ (পদ ১৪২৮-২৯), জৰাসন্ধ বধ (পদ- ১৩২০-১৩২১), কালযৱন বধ আদি খণ্ডৰ মাজেৰে বীৰ ৰসৰ প্রাদুর্ভাৱ ঘটিছে।

(৫) ৰৌদ্র ৰস ঃ ৰৌদ্র ৰসৰ স্থায়ীভাৱ ক্রোধ। শত্রু ৰৌদ্র ৰসৰ আলম্বন বিভাব আৰু উদ্দীপন বিভাব হ'ল শত্রুৰ দ্বাৰা প্রকাশিত আচৰণ।

জানি থোৱা ভাল

সাহিত্য দর্পনৰ মতে—

ৰৌদ্রঃ ক্রোধস্থায়িভাৱো ৰক্তো ৰুদ্রাধিদৈৱতঃ।
আলম্বনমৰিস্তস্য তচ্চেষ্টোউদ্দীপনং মতম্।।

(সাহিত্য দর্পন- ৩/২২৭)

কীৰ্ত্তন-ঘোষাত ৰৌদ্র ৰসৰ প্রকাশ ঘটা দেখা যায়। বিশেষকৈ 'প্রহ্লাদ চৰিত্র' খণ্ডটিত বিষ্ণুভক্ত প্রহ্লাদক বিভিন্ন উপায়েৰে বধ কৰিব খুজিও অপাৰগ হোৱাত বিষ্ণু বিদ্বেষী হিৰণ্যকশিপুয়ে যি ক্রোধৰ প্রকাশ কৰিছে তাত ৰৌদ্র ৰসৰ সৃষ্টি হৈছে (পদ- ২৯৪, পদ- ৩৩৬ আদি)।

(৬) ভয়ানক ৰস ঃ ভয়ৰ বা ত্রাসৰ ভাৱ সৃষ্টি কৰাতেই ভয়ানক ৰসৰ উদ্ভৱ হয়।

ইয়াৰ স্থায়ী ভাৰ ভয়। গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, ঘাম ওলোৱা, কঁপনি উঠা আদি ভয়ানক ৰসৰ কাৰণ। কীর্ত্তনৰ বিভিন্ন ঠাইত এনে ভয়ানক ৰসৰ সৃষ্টি হৈছে 'শিশুলীলা' খণ্ডৰ (বাহী ২৪- পদ ৭২৫), প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ (পদ ৪০২-৪০৪) অজামিল উপাখ্যান আদিত ভয়ানক ৰসৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

(৭) বিভৎস ৰস ঃ জুগুপ্সা যি ৰসৰ স্থায়ীভাৰ তাতে বীভৎস ৰসৰ সৃষ্টি হয়। কীর্ত্তন পুথিৰ ভালেসংখ্যক খণ্ডত এনে বীভৎস ৰস প্ৰকাশ দেখা যায়। কীর্ত্তনৰ 'হৰমোহন' খণ্ডত মহাদেৱে মোহিনী নাৰীৰ পিছে পিছে দৌৰি যাওঁতে বাঘ ছাল সুলকি উলংগ হৈ পৰা (পদ-৫৫২), 'মুচুকুন্দ স্তুতি'ত প্ৰাণ এৰাৰ পাছত শৰীৰত বিষ্ঠা-পলু আদি উৎপন্ন হোৱা (পদ-১৩৮৫), 'অজামিল উপাখ্যান'ত অজামিলে বেশ্যাৰ পদগামিনী হোৱা কথাত (পদ, ১৭৪) 'শিশুলীলা'ত পুতনা ৰাক্ষসীৰ ৰূপ বর্ণনাত (পদ- ৬৫০) বীভৎস ৰসৰ প্ৰকাশ ঘটিছে।

(৮) অদ্ভুত ৰস ঃ অস্বাভাৱিক বা অলৌকিক বর্ণনাত অদ্ভুত ৰসৰ সৃষ্টি হয়। অদ্ভুত ৰসৰ স্থায়ীভাৰ বিস্ময়। কীর্ত্তন পুথিৰ কেবাটাও খণ্ডত ইয়াৰ প্ৰকাশ ঘটিছে। 'শিশুলীলা' খণ্ডত শিশু কৃষ্ণৰ লীলা মালাত পদ (৬৬৯-৬৭২), 'প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ'ৰ বিষ্ণুৰ নৰসিংহ অৱতাৰত (পদ ৪০১-৪০৪), 'নাৰদৰ কৃষ্ণ দর্শন' আদি খণ্ডত অদ্ভুত ৰসৰ প্ৰকাশ হোৱা দেখা যায়।

(৯) শান্ত ৰস ঃ শম অথবা গভীৰ নিৰাসক্তি বা নিস্পৃহ অৱস্থাত হোৱা ভাৱৰ পৰা শান্ত ৰস সৃষ্টি হয়। শান্ত ৰসৰ স্থায়ীভাৰ শম। শান্ত ৰসৰ বিষয়ে আলংকাৰিকসকলে মত প্ৰকাশ কৰিছে এনেদৰে—

"শান্ত শমস্থায়িভাৱ উত্তমপ্রকৃতির্মতঃ।"

(সাহিত্য দর্পন-৩/২৪৫)

কীর্ত্তন-ঘোষাৰ বিভিন্ন ঘোষা বা কীর্ত্তনৰ মাজেৰে ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম-গুণ কীর্ত্তন কৰা হৈছে। কীর্ত্তনৰ 'প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ' খণ্ডত এই ৰসৰ প্ৰকাশ অনুভূত হৈছে। কৃষ্ণই একমাত্ৰ ভজনীয় দেৱতা। আন সকলো মিছা (পদ- ৩৫৭-৩৫৮)। আকৌ, নৰসিংহৰ ভয়ংকৰ ৰূপৰ পাছত ব্ৰহ্মাৰ আদেশত আৰু প্ৰহ্লাদৰ স্তুতিত শান্ত ৰসৰ উদ্রেক হৈছে (পদ- ৪৪২-৪৪৩)

এনেদৰে *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজেৰে নৱৰসৰ উদ্ভৱ হৈছে। কিন্তু এই সকলো ৰসেই গৈ অৱশেষত ভক্তিৰসত নিমজ্জিত হৈছে। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* আখ্যানসমূহৰ মাজেৰে ভক্তিধর্মৰ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। ভগৱানৰ প্ৰতি ঐকান্তিক ভক্তি থাকিলে সংসাৰৰ সকলো পাপ-তাপৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰিব পাৰি। *কীর্ত্তন-ঘোষাত* ভক্তিৰসেই মুখ্য স্থান লাভ কৰিছে— আন ৰসবোৰ গৌণ হিচাপে স্থান পাইছে। হৰিনাম কীর্ত্তনৰ মাজেৰে সকলো আপদ-বিপদৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰি। তপস্যা, যাগ-যজ্ঞৰ মাজেৰে যি ফল পোৱা যায় হৰিনাম কীর্ত্তনৰ ফল ততোধিক। কীর্ত্তনৰ খণ্ডসমূহৰ মাজেৰে ভক্তিৰসৰ নিজৰা প্ৰবাহিত হৈছে। 'গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান'ত শাৰীৰিক বিপদৰ পৰা পৰিত্ৰাণ, 'কুব্জীৰ বাঞ্ছা পূৰণ'ত কুব্জপা নাৰীৰ কামনা সিদ্ধি, 'দামোদৰ বিপ্ৰ আখ্যান'ত হৰিৰ কৃপাত অতুল বৈভৱ লাভ আদিৰ মাজেৰে ভক্তিৰসৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব ঘোষণা কৰা হৈছে। কীর্ত্তন পুথিৰ মাজেৰে মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম-কীর্ত্তনেই ভক্তিৰ একমাত্ৰ পথ বুলি ঘোষণা কৰি গৈছে।

৫.৮ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য

কীৰ্ত্তন-ঘোষা প্ৰধানকৈ আখ্যান প্ৰধান গ্ৰন্থ। কীৰ্ত্তনৰ এই আখ্যানসমূহ ৰূপকধৰ্মী। প্ৰতিটো আখ্যানৰ মাজেৰে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাকাৰ ৰূপৰ বিভিন্ন লীলামালা প্ৰকাশিত হৈছে। কীৰ্ত্তনৰ আখ্যানসমূহৰ কথা বস্তু ভাগৱত পুৰাণকে আদি কৰি বিভিন্ন সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে যদি মহাপুৰুষজনাৰ সৃষ্টিশীল কলা নৈপুণ্যৰ গুণত কীৰ্ত্তনখন সাহিত্যিক সৌন্দৰ্যৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ উঠিছে। *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* প্ৰতিটো খণ্ড কেবাটাও কীৰ্ত্তনৰ সমষ্টি আৰু এই প্ৰতিটো কীৰ্ত্তন নিৰ্দিষ্ট এটি ঘোষাৰে আৰম্ভ কৰি ঘোষাটি বাৰে বাৰে গাই পিছৰ পদসমূহ কীৰ্ত্তন কৰি যায়। এই কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে।

কীৰ্ত্তন-ঘোষা মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ ধৰ্মীয় আৰু সাহিত্যিক জীৱনৰ অক্ষয় কীৰ্তি। বৈষ্ণৱ সমাজত *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* জনপ্ৰিয়তা সৰ্বাধিক। অকল ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰতে নহয়, সাহিত্যিক গুণৰ ফালৰ পৰাও কীৰ্ত্তন পুথিৰ জনপ্ৰিয়তা অসমীয়া সমাজত সৰ্বাধিক। কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে শংকৰদেৱে অকল ধৰ্ম প্ৰচাৰেই কৰিছিল এনে নহয়, নীতি শিক্ষাৰ উপাদানেৰে সংস্কৃতিবান জাতি এটাকো গঢ় দিবলৈ যত্ন কৰিছিল। মহাপুৰুষ জনাৰ কবি প্ৰতিভাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন কীৰ্ত্তন পুথিৰ মাজতে ব্যাপ্ত হৈ আছে। সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ ভাষাত— "বিষয়বস্তুৰ মনোৰম প্ৰকাশে, ছন্দৰ বৈচিত্ৰ আৰু লালিত্যই, ভাৱ উজ্জীৱিত কৰিব পৰা উপযুক্ত শব্দ ব্যৱহাৰে আৰু সকলোৰে ওপৰত ভক্তিৰ মধুৰ প্ৰলেপে কীৰ্ত্তনখনক ল'ৰা, ডেকা আৰু বুঢ়া সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ প্ৰিয় কৰি তুলিছে।"

আকৌ লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ ভাষাত— "ভাষাৰ লালিত্য, ছন্দৰ ঝংকাৰ, সুৰৰ লাৱণ্য, ভাবৰ মাধুৰ্য, ভক্তিৰ দৃঢ়তা, চিন্তাৰ উচ্চতা আদিৰ সমষ্টিৰে শংকৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন ৰচিত। কীৰ্ত্তনৰ ভাষাৰ কবিত্বময় সৌন্দৰ্য, ক্ষিপ্ৰতা আৰু দৃঢ়তা, বৰ্ণনাৰ সৌন্দৰ্য আৰু জটিল কথাৰ সৰ্বজন গ্ৰাহ্য সৰল অথচ সুক্ষ্ম প্ৰকাশ লক্ষণীয় বিষয়।"

প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলেও সাহিত্য-কাব্যৰ লগত সৌন্দৰ্যৰ অঙ্গাঙ্গী সম্পৰ্কক স্বীকাৰ কৰি গৈছে। ভাষা-শব্দৰ মাধুৰ্য প্ৰকাশ, ছন্দৰ লালিত্য, ৰসৰ পয়োভৰ, অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ আদিৰ সমাবেশেৰে সাহিত্যই পাঠক-শ্ৰোতাক অনাবিল আনন্দ সাগৰত মজি থাকিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগায়।

জানি থোৱা ভাল

প্ৰাচীন আলংকাৰিকৰ মতে—

ৰমনীয়ার্থ প্ৰতিপাদকঃ শব্দঃ কাব্যম্।।

মুঠতে ভাং-ভাষা, ছন্দ-অলংকাৰ, ৰস-ধ্বনি আদিৰ সুপ্ৰয়োগে সাহিত্য-কাব্যৰ সাহিত্যিক মূল্যৰ লগতে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ বিৰচিত *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* মাজতে এনেবোৰ

গুণ সন্নিৱিষ্ট হোৱা হেতুকে *কীর্ত্তন-ঘোষা* অসমীয়া সাহিত্যৰ এক অনুপম গ্রন্থ হিচাপে স্বীকৃত হৈ আহিছে। তলত *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* সাহিত্যিক সৌন্দর্যৰ এটি আভাস দিবলৈ প্রয়াস কৰা হ'ল—

কবি-সাহিত্যিকসকলৰ কল্পনা-অনুভূতিৰ দ্বাৰা নিসৃত চিন্তা-চেতনাই ভাব সমৃদ্ধ হৈ সাহিত্যত প্ৰৱেশ কৰে। ভাৱৰ গভীৰতা অনুসৰি সাহিত্যিক সৌন্দর্য বিকশিত হয়। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ কীর্ত্তন ঘোষা এখন স্বতন্ত্র কাব্য কোষ। ২৭ টা খণ্ডৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তুৰে ই সমৃদ্ধ। সুৰ লগাই বাৰে বাৰে ভগৱান কৃষ্ণৰ নাম-কীর্ত্তন-শ্ৰৱণৰ মাজেৰে ভক্তি ধর্মৰ প্রসাৰত কীর্ত্তনৰ ভূমিকা অপৰিসীম। বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজেৰে ভগৱানৰ বিভিন্ন অৱতাৰৰ বর্ণনা কৰি, বিভিন্ন ৰসৰ উদ্‌গীৰণ কৰি শেষত ভক্তিৰস বিমল আনন্দত পাঠক-শ্রোতাক নিমজ্জিত কৰিব পাৰিছে। কীর্ত্তন পুথিৰ হর্ষ-বিষাদ, প্রেম-বিৰহ, ক্রোধ-ক্ষমা-দয়া আদি বিভিন্ন ভাবে পুথিখনক সাহিত্যিক মর্যাদা প্রদান কৰিছে।

ভাষা ঃ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* ভাষা অতি সমৃদ্ধ আৰু সার্বজনীন। যাৰ ফলত পুথিখনে জনপ্রিয়তাৰ উচ্চ শিখৰত স্থান পাইছে। সংস্কৃতৰ এগৰাকী বিদগ্ধ পণ্ডিত হোৱা সত্বেও স্ত্রী, শূদ্র, অন্ত্যজাতি- অশিক্ষিত লোকৰ মাজত বৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰ কৰিবলৈ তেওঁ সর্বসাধাৰণৰ কথিত ভাষাকেই কীর্ত্তন পুথিত প্রয়োগ কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে—

নাৰদে দিলন্ত তিনি কতপা।
নমানিব আক কোননো লপা।।

(পাষণ্ড মর্দন- পদ- ৮৩)

আকৌ, সংস্কৃত 'কটাহ' শব্দৰ লগত 'ফুটিল' শব্দৰ সংমিশ্রণেৰে তৎসম শব্দৰ প্রয়োগ কৰিছে। ফলত থলুৱা শব্দৰ ভাণ্ডাৰ বৃদ্ধি হৈ সাহিত্যিক মূল্যৱো প্রসাৰ ঘটিছে।

(প্রহ্লাদ চৰিত- পদ-৩৯৮)

কীর্ত্তনৰ ভাষাত ব্যঞ্জনাধর্মীতাও আছে। আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ নিদর্শনো তাত আছে। জতুৱা-ঠাঁচ, প্রবাদ-পটন্তৰ, প্রত্যয়, বিভক্তি আদিৰ লগতে কীর্ত্তনত ব্যৱহৃত শব্দ সম্ভাৰ অতি চহকী। ইয়েই সাহিত্যিক সৌন্দর্য বৃদ্ধিত সহায়ক হৈছে। ধর্ম শিক্ষা, নীতি-শিক্ষা আদি বিভিন্ন গ্রন্থৰ পৰা সংগ্রহ কৰি থলুৱা কথিত ভাষাত সুৰ লগাই ৰচনা কৰি কীর্ত্তন ঘোষা পুথিখনত গুৰুজনাই সাহিত্যিক গুণ সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল। অসমীয়া জতুৱা ঠাঁচ আৰু গ্রাম্য জীৱনৰ বাক্যৰীতি আৰু শব্দৰ ব্যৱহাৰে পদবোৰ মনত ৰখাৰ বাবেও সহজ হৈ পৰিছে।

ছন্দ ঃ কীর্ত্তনৰ ভাষাক প্রাণোচ্ছল কৰি তুলিছে ছন্দই। ঘোষা-পদ আদিত উপযুক্ত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি সুৰ আৰু লয়ৰে তাত গীতিধর্মীতা প্রদান কৰা হৈছে। (ধর্ম সিংহ ডেকা- ছন্দ আৰু অলংকাৰ) গ্রন্থ কৈছে— "মানুহৰ হৃদয়ত অনির্বচনীয় আৱেগ আৰু অনুভূতি জগাই তুলি আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিব পৰা সুসংহত আৰু সুনিয়ন্ত্রিত মাধুর্যপূর্ণ, স্পন্দনময় ধ্বনি প্রবাহৰ বৈচিত্র্যপূর্ণ বিন্যাসেই ছন্দ"ই তেওঁৰ কীর্ত্তনত ছন্দৰ বৈচিত্র্য চমৎকাৰী। পদ, দুলড়ী, ছবি, লেচাৰি আদি ছন্দৰ বাহিৰেও সংস্কৃত 'ছন্দস্' শব্দৰ পৰা 'ছন্দ' শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে—

জানি থোৱা ভাল

ভাৰতীয় আলংকাৰিকসকলে ৰসক কাব্যৰ আত্মা আৰু ছন্দক কাব্য শৰীৰৰ অলংকাৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।

ঝুনা বা একাৱলী, ঝুমুৰী বা গজপতি, কুসুম মালা আদি নানা ছন্দই কীৰ্ত্তনৰ কাব্যিক সৌন্দৰ্য দুগুণে বৃদ্ধি কৰিছে। সমালোচক ডিম্বেশ্বৰ নেওগে কীৰ্ত্তনৰ ছন্দৰ প্ৰসংগত মন্তব্য দাঙি ধৰিছে এনেদৰে—

"কালিদাসৰ কুমাৰ সম্ভৱ বা ৰঘুবংশ, মিল্টনৰ স্বৰ্গহৰণ বা পুনঃ স্বৰ্গলাভ বোলা অমৰ কাব্যবোৰতো কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ নিচিনাকৈ ভাৱ বা ৰসৰ সলনিৰ লগে লগে উপযোগী ছন্দৰ অৱলীলা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।" কীৰ্ত্তন ঘোষাত মুঠ ছয়বিধ ছন্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। প্ৰতিটো ছন্দৰ প্ৰয়োগতে মহাপুৰুষজনাৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্যৰ স্ফুৰণ ঘটিছে। কীৰ্ত্তনত প্ৰয়োগ হোৱা ছন্দৰ আৰু তাৰ সৌন্দৰ্য এনে ধৰণৰ— পদ বা পয়াৰ। যেনে ঃ

প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন ৮+৬
সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ ৮+৬
[চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ]

এনেদৰে, পোন্ধৰটা আখৰযুক্ত দীৰ্ঘ পয়াৰৰো প্ৰয়োগ আছে। কীৰ্ত্তনৰ 'হৰমোহন' খণ্ড (পদ ৫৩৪) স্যমন্তক হৰণ খণ্ডত (পদ-১৪৩৬) লঘু ত্ৰিপদী বা দুলড়ী ছন্দৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। তেনেদৰে 'বলিছলন' (পদ-৬২২) আৰু 'হৰমোহন' খণ্ডত (পদ-৫৩৪) ছবি ছন্দৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। দুলড়ী বা ত্ৰিপদী ছন্দত লিখা হৰমোহনৰ উপবনৰ বৰ্ণনাত ফুলে ফুলে সুশোভিত হৈ যি পৰিৱেশৰ প্ৰতিফলন ঘটাইছে সি কবিৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। তেনেদৰে বেদান্ত দৰ্শনৰ অদ্বৈতবাদৰ গভীৰ তত্ত্বমূলক কথাও ছন্দৰ মাজেৰে ভাৱ-ভাষা অক্ষুণ্ণ ৰাখি যি সাহিত্যিক সৌন্দৰ্যৰ সৃষ্টি কৰিছে সেয়াই কীৰ্ত্তন ঘোষাক অধিক জনপ্ৰিয় কৰি তুলিছে। উদাহৰণ—

মুকুট কুণ্ডল যেন সুৱৰ্ণৰ ভিন্ন নুহি
মিছা মাত্ৰ নাম-ৰূপ যত।
অহংকাৰ পঞ্চভূত তোমাত পৃথক নুহি
প্ৰভু পৰমাৰ্থ বিচাৰত।।
[বেদস্তুতি-পদ]

গুৰুজনাই বিষয়বস্তুৰ ভাৱ অনুসাৰে পদ, দুলড়ী, ছবি, ঝুমুৰী বা গজপতি, ঝুনা বা একাৱলী, দিগক্ষৰ আদি বিবিধ ছন্দৰ উপস্থাপনৰে কীৰ্ত্তনৰ ভাষাক প্ৰাণৱন্ত কৰি তুলিছে। ছন্দৰ এনে লয়যুক্ত বৰ্ণনাই পাঠক-শ্ৰোতাৰ অন্তৰত সাহিত্য ৰস পান কৰিবলৈ সুযোগ দিছে। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ আকৰ্ষণৰ মূলতে আছে গ্ৰন্থখনৰ বহু মাত্ৰিক ছন্দ।

ৰস ঃ আগৰ খণ্ডটিত কীৰ্ত্তন পুথিৰ ৰস সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। ৰস হ'ল এটি

বিশেষ অনুভূতি এটি বিশেষ অৱস্থা। ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ভক্তিৰসৰ কথা স্বীকাৰ কৰা হোৱা নাই। মধ্যযুগত ভক্তি আন্দোলনৰ জোৱাৰ আৰম্ভ হোৱাত নাটক, কাব্য আদিত প্ৰকাশ পোৱা ৰসৰ মাজেৰে ভক্তিৰসকো ৰস শাৰীত স্থান দিয়া হৈছে। কীৰ্ত্তনৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজেৰে নৱৰসৰ সমাহাৰ ঘটিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে হৰমোহন, ৰাসক্ৰীড়া আদি খণ্ডত শৃংগাৰ ৰস, শিশুলীলাত আৰু নাৰদৰ কৃষ্ণ দৰ্শনত অদ্ভুত ৰস, প্ৰহ্লাদ চৰিতত নৰসিংহ আৰু হিৰণ্যকশিপুৰ যুদ্ধ, কংসবধ, জৰাসন্ধ বধ, কালযৱন বধ আদি খণ্ডৰ মাজেৰে ভয়ানক ৰস আৰু বীৰ ৰস, ৰাসক্ৰীড়াত কৃষ্ণৰ অন্তৰ্ধানত আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণত উদ্ধৱৰ মনত উদয় হোৱা শোকৰ মাজেৰে কৰুণ ৰস, হৰমোহনত দেৱাদিদেৱ হৰৰ কামবিহ্বল অৱস্থা, অজামিলৰ ব্যভিচাৰ, পুতনাৰ ৰূপ বৰ্ণনাত আৰু দামোদৰ বিপ্ৰ আখ্যানত ক্ৰমে বিভৎস আৰু হাস্যৰস, প্ৰহ্লাদ চৰিতত হিৰণ্যকশিপুৰ তৰ্জন-গৰ্জনত ৰৌদ্ৰ ৰস; আকৌ, কুব্জীৰ বাঞ্ছাপুৰণ, হৰমোহন, বলিছলন, কালীয় দমন, গজেন্দ্ৰ উপাখ্যান, মুচুকুন্দৰ স্তুতি আদি খণ্ডত শান্ত ভক্তি ৰসৰ উদয় হৈছে। এনেবোৰ ৰসৰ মাজেৰে কীৰ্ত্তনৰ কাহিনী বৰ্ণনাত শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনৰ মাজেৰে পাঠক আৰু শ্ৰোতাই বিমল আনন্দ লাভ কৰিছে। কীৰ্ত্তনৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য বৃদ্ধিত কীৰ্ত্তনৰ নৱৰস প্ৰধান উপাদান হৈ পৰিছে।

অলংকাৰ ঃ সাহিত্যক ৰমনীয় কৰি তুলিবৰ বাবে যি ৰহণ প্ৰয়োগ কৰা হয় তাকেই সাধাৰণ অৰ্থত অলংকাৰ বুলি কোৱা হয়। প্ৰকৃত অৰ্থত সৌন্দৰ্যই হ'ল অলংকাৰ। আচাৰ্য ভামহৰ মতে অলংকাৰবিহীন কমনীয় মুখমণ্ডল যি দৰে শোভা নাপায়, তেনেদৰে ৰূপক আদি অলংকাৰবিহীন সাহিত্য কৰ্মৰো শোভা প্ৰকাশ নাপায়—

ৰূপকাদিৰ লংকাৰস্তস্যান্যৈৰ্বহুধোদিতঃ।
ন কান্তমপি নিৰ্ভূষং ৰিভাতি ৱনিতামুখম।।

(কাব্যালংকাৰ- ১/১৩)

দণ্ডী, ভামহ, ৰামন, ৰুয্যক, আনন্দবৰ্দ্ধন, কবিৰাজ ৰাজশেখৰ, ভোজ, মম্মট, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলংকাৰিকসকলেও কাব্য বা সাহিত্যৰ সৌন্দৰ্যকে অলংকাৰ বুলি মত প্ৰকাশ কৰি গৈছে। আদি কবি বাল্মিকীয়েও ৰামায়ণ মহাকাব্যত অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ সাধন কৰিছে। ভাৰত মুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰতো অলংকাৰৰ প্ৰয়োগ আছে। অপ্ৰমাদী কবি মাধৱ কন্দলীৰ অনূদিত ৰামায়ণতো অলংকাৰৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ ঘটিছে।

শংকৰদেৱৰ *কীৰ্ত্তন-ঘোষা*তো অলংকাৰৰ সুপ্ৰয়োগে কীৰ্ত্তনৰ সাহিত্য গুণৰ সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰিছে। লগতে এক মহৎ শিল্পকলা হিচাপেও স্থিতি লাভ কৰিছে। অলংকাৰ দুই প্ৰকাৰৰ— শব্দালংকাৰ আৰু অৰ্থালংকাৰ। কীৰ্ত্তনত বৰ্ণনা বিষয়ক অধিক আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিবলৈ ক'ৰবাত শব্দালংকাৰ আৰু ক'ৰবাত অৰ্থালংকাৰৰ প্ৰয়োগ হৈছে। ইয়াৰে কিছুমান ঘৰুৱা জীৱনৰ পৰা আহৰণ কৰা আৰু কিছুমান গুৰুজনাৰ স্বপ্ৰতিভাৰ স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে নিসৃত হোৱা। শব্দালংকাৰে শব্দৰ মাধুৰ্য বৃদ্ধি কৰে, আনহাতে অৰ্থালংকাৰে শব্দৰ অৰ্থক বিভূষিত কৰি তোলে। কীৰ্ত্তনত অনুপ্ৰাস, অন্ত্যানুপ্ৰাস, যমক, শ্লেষ প্ৰভৃতি শব্দালংকাৰ আৰু উপমা, ৰূপক, ভ্ৰান্তিমান, প্ৰতীপ, নিশ্চয়, সন্দেহ, উল্লেখ, অতিশয়োক্তি, সমাসোক্তি, স্বভাৱোক্তি আদি অৰ্থালংকাৰৰ পয়োভৰ

আছে। কীর্ত্তন পুথিত উল্লেখ থকা কেইটামান অলংকাৰ আৰু তেনে অলংকাৰসমূহে কীর্ত্তন পুথিৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য বৃদ্ধিত কেনেদৰে সহায় কৰিছে তাক দাঙি ধৰা হ'ল—

(ক) শব্দালংকাৰ ঃ

অনুপ্রাস ঃ সদৃশ ব্যঞ্জন বর্ণক ওচৰা-ওচৰিকৈ প্রয়োগ কৰি বাক্যক মনোৰমভাৱে উপস্থাপন কৰাকে অনুপ্রাস অলংকাৰ বোলা হয়। উদাহৰণ—

শেৱালি নেৱালি পলাস পাৰলি
পাৰিজাত যুথি-জাই।
বকুল বন্দুলি আছে ফুলি ফুলি
তাৰো সীমা সংখ্যা নাই।। (হৰমোহন- পদ ৫৩৫)

অন্ত্যানুপ্রাস ঃ কবিতাৰ চৰণৰ শেষ বর্ণৰ মিল থকাটোৱেই অন্ত্যানুপ্রাস। শব্দৰ এনে মিলৰ বাবে এক লয়ৰ সৃষ্টি হয় আৰু পাঠক শ্রোতাৰ মনত আনন্দৰ পৰশ পেলায়। উদাহৰণ ঃ

মৎসৰূপে অৱতাৰ ভৈলা প্রথমত।
উদ্ধাৰিলা বেদ প্রভু প্রলয় জলত।।
সত্যব্রত ৰাজাক দেখাইল নিজ মায়া।
নধৰিলে সমুদ্রে তোমাৰ মৎস কায়া।।
(চতুর্বিংশতি অৱতাৰ বর্ণন)

যমক ঃ সার্থক-নিৰর্থকভাৱে স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনিসমূহৰ পুনৰুক্তি হ'লে তাক যমক অলংকাৰ বোলা হয়। কীর্ত্তনত এনে যমক অলংকাৰৰ উদাহৰণ এনেধৰণৰ—

ৰাম বনমালী গোপাল বনমালী
(কংসবধ-পদ-৮৭)

এনে উদাহৰণ আৰু অনেক তুলি ধৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাহিৰেও বক্রোক্তি, শ্লেষ আদি শব্দালংকাৰেও কীর্ত্তনৰ কাব্যশোভা বৃদ্ধি কৰিছে।

(খ) অর্থালংকাৰ ঃ শব্দালংকাৰৰ দৰে অর্থালংকাৰৰ সুপ্রয়োগেও কীর্ত্তনৰ কাব্য শোভা তথা সাহিত্যিক সৌন্দর্য বৃদ্ধি কৰিছে। তলত কীর্ত্তনত থকা অর্থালংকাৰৰ কিছু আভাস দাঙি ধৰিবলৈ প্রয়াস কৰা হ'ল।

উপমা ঃ স্পষ্ট, উজ্জ্বল আৰু বিশেষত্ব সম্বলিত সাদৃশ্যই উপমা। সাহিত্য দর্পনত আছে—

'সাম্যং ৰাচ্যমৱৈধম্য ৰাক্যৈক্য উপমাদ্বয়ো।'
(সাহিত্য দর্পন- ১০/১৪)

কীর্ত্তনৰ আখ্যানসমূহত এনে উপমাৰ উদাহৰণ অনেক। উদাহৰণ স্বৰূপে—

সর্পে হেন ধৰিল ইন্দুৰ।
নিশৰদ দানৰ দন্দুৰ।।
****

নখে হিয়া বিদাৰিলা।।
যেহেন সর্পক পাৰে ভিৰি।
গৰুড়ে পেহ্লাইলা ঠোঁটে ছিৰি।।
(প্রহ্লাদ চৰিত-পাদ- ৪১৩-৪১৪)

বক্ষস্থলে মুকুতাৰ হাৰ।
আকাশী গংগাৰ যেন ধাৰ।।
(কংসবধ-পদ ১০৬০)

শংকৰদেৱ উপমা প্রয়োগত অতি সিদ্ধহস্ত আছিল। কীর্ত্তন পুথিৰ বাহিৰেও তেওঁ অন্যান্য ৰচনাতো উপমা অলংকাৰৰ প্রয়োগে তেওঁৰ সাহিত্যৰাজিক অপূর্ব সৌন্দর্য প্রদান কৰিছে।

উল্লেখ ঃ কোনো এটা বস্তুক বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা চাই বিভিন্ন ৰূপে কল্পনা কৰাকে উল্লেখ অলংকাৰ বোলে (তীর্থ নাথ শর্মা- সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্রমা)। কীর্ত্তনৰ কংসবধ আখ্যানত কৃষ্ণই যেতিয়া কংসবধৰ বাবে মথুৰালৈ গৈছিল তেতিয়া তেওঁক বিভিন্নজনে ভিন্ ভিন্ ৰূপত দেখিছিল আৰু সেয়াই উল্লেখ অলংকাৰ। উদাহৰণ ঃ

কৰিলা প্রকাশ ৰামে সমে সমাজত।
দেখৈ দশ প্রকাৰে কৃষ্ণক সিবেলাত।।
মালে বোলে কিনো ব্রজময় কলেৱৰ।
অন্যজনে বোলে এহেন্তেসে নৰবৰ।।
(কংস বধ- ১১৮১)

ওপৰৰ আলোচনাত কীর্ত্তন পুথিত উল্লেখ থকা কেইটামান শব্দালংকাৰ আৰু অর্থালংকাৰৰ হে উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও উৎপ্রেক্ষা, নিদর্শনা, অতিশয়োক্তি, অর্থান্তৰ-ন্যাস, প্রতীপ, সংসৃষ্টি, বিৰোধাভাস আদি বিভিন্ন অলংকাৰে কীর্ত্তনৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য বৃদ্ধিত সহায়ক হৈছে।

কীর্ত্তন-ঘোষাৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য প্রকাশ পাইছে ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ মনোৰম উপস্থাপনৰ মাজেৰে। মহাপুৰুষ জনাই ভাগৱত পুৰাণ আৰু অন্যান্য বিভিন্ন সংস্কৃত গ্রন্থৰ পৰা সাৰ সংগ্রহ কৰি নিজস্ব প্রতিভাৰে তাক অসমৰ মাটি-পানীৰে সজাই তুলিছে। ল'ৰা-বুঢ়া, শিক্ষিত-অশিক্ষিত, পুৰুষ-নাৰী সকলোৰে ওপৰত কীর্ত্তন পুথিয়ে প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। সত্যেন্দ্র নাথ শর্মাই লিখিছে— "বিষয়বস্তুৰ মনোৰম প্রকাশে, ছন্দৰ বৈচিত্র্য আৰু লালিত্যই, তাৰ উজ্জীৱিত কৰিব পৰা উপযুক্ত শব্দৰ ব্যৱহাৰে আৰু সকলোৰে ওপৰত ভক্তিৰ মধুৰ প্রলেপে কীর্ত্তনক ল'ৰা, ডেকা, বুঢ়া সকলো লোকৰ প্রিয় কৰি তুলিছে।" *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* মৌলিক ৰূপটো প্রকাশ পাইছে ইয়াৰ কাব্যৰূপ, গীতিধর্মী ৰূপ আৰু কাহিনীসমূহৰ মাজেৰে প্রকাশ পোৱা কৃষ্ণ ভক্তিৰ মাহাত্ম্য প্রতিষ্ঠাত। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই এই ক্ষেত্রত এনেদৰে মন্তব্য কৰিছে—

"পৃথিৱীৰ যতবোৰ সুন্দৰ ধর্মগ্রন্থ আছে, আমাৰ শংকৰদেৱ বিৰচিত কীর্ত্তন সেইসকলৰ ভিতৰত শিৰৰ মুকুট।" (অতুল চন্দ্র হাজৰিকা (সম্পাদক) বেজবৰুৱা গ্রন্থাৱলী, সাহিত্য প্রকাশ, ১৯৮৮, গুৱাহাটী)

কীর্ত্তন-ঘোষাৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য প্রকাশ পাইছে অসমৰ বিনন্দীয়া প্রকৃতিৰ ৰূপ বর্ণনাৰ মাজেৰে। পুৰাণ, মহাভাৰত আদিৰ কাহিনীসমূহক অসমীয়া মাটি, পানী, সংস্কৃতিৰ ৰহণেৰে সজাই কীর্ত্তন ঘোষাৰ ঘোষা-পদৰ মাজেৰে তাৰ ৰূপ অসমীয়াৰ প্রাণত স্থাপিত কৰিছে। কথিত ভাষাৰ প্রয়োগ আৰু ঘৰুৱা চিত্র বর্ণনাই কীর্ত্তনৰ কাব্যশোভা অটুট ৰখাত সহায় হৈছে। 'উৰেষা বর্ণন'ত ৰজা ইন্দ্রদ্যুম্ন ৰজাৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ চিত্র ঘৰুৱা ভাষাৰে শংকৰদেৱে এনেদৰে উপস্থাপন কৰিছে—

জল যন্ত্র চক্রে জৰীবদ্ধ হয়া
খণ্ড ঘট যেন মত।
কতো উর্দ্ধগতি কতো অধোগতি
কতোহো থাকো মধ্যত।।
(উৰেষা বর্ণন, পদ-৯৬)

ব্যক্তিৰ সামাজিক জীৱনৰ অৱস্থা সহজ-সৰল, ঘৰুৱা ভাষাত প্রকাশিত উক্ত ঘোষাই পাঠকৰ অন্তৰ আহ্লাদিত কৰি তোলে।

কীর্ত্তন-ঘোষাৰ উপদেশধর্মী নীতি বাক্যই সমাজ সংস্কাৰ কৰাৰ লগতে ইয়াৰ সাংগীতিক ছন্দই ভক্তি সাগৰত ডুবি পাঠক-শ্রোতাক একতাৰ ডোলেৰে বন্ধাত সহায় কৰে। মানৱতাবাদী ধাৰণাও কীর্ত্তনৰ সৌন্দর্য বৃদ্ধিৰ কাৰণ। ভাগৱত পুৰাণৰ ভগৱান শ্রীকৃষ্ণৰ লীলা-মালা আদি মানৱী দর্শনৰ মাজেৰে প্রকাশ কৰি পাঠক-শ্রোতাক আনন্দ ৰসত নিমজ্জিত কৰাব পাৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও সাম্য, মৈত্রী, আদর্শৰ ভাৱনাও কীর্ত্তন পুথিত ঘোষিত হৈছে। জ্ঞান নাথ বৰাই *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* আলোচনাত উল্লেখ কৰিছে—

কীর্ত্তনৰ অপাৰ ক্ষমতা। গোটেই দেশ, গোটেই জাতি ইয়াৰ পেটৰ ভিতৰত।"

সমাজ সংগঠন, সংস্কাৰ আৰু ধর্ম, কলা, শিল্প সাধনাৰ আদর্শ আৰু তাৎপর্যৰে পূর্ণ কীর্ত্তনৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য অতি অনুপম, সর্বকালৰ, সর্বজন গৃহীত বুলি স্বীকাৰ কৰিব পাৰি।

৫.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- *কীর্ত্তন-ঘোষা* মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ ধর্মীয় আৰু সাহিত্যিক জীৱনৰ অক্ষয় কীর্তি স্বৰূপ। *কীর্ত্তন-ঘোষা* প্রধানকৈ আখ্যান প্রধান গ্রন্থ। *কীর্ত্তন-ঘোষাক* নাম প্রসংগৰ শ্রেণীত ৰখা হৈছে। কাব্য কলাৰ দিশৰ ফালৰ পৰাও কীর্ত্তন *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* এখনি স্বতন্ত্র কাব্য কোষ।
- *কীর্ত্তন-ঘোষাত* মুঠ সাতাইশ টা খণ্ড পোৱা যায়। প্রতিটো খণ্ড স্বয়ং সম্পূর্ণ। চৰিত পুথি মতে মহাপুৰুষ জনাই বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন সময়ত কীর্ত্তনৰ খণ্ডসমূহ ৰচনা কৰিছিল। মাধৱদেৱৰ আজ্ঞানুসৰি ভাগিনীয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰে খণ্ডসমূহ সংগ্রহ কৰি *কীর্ত্তন-ঘোষাখন* সম্পাদনা কৰিছিল।

- *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* তিনিটা খণ্ডৰ বাহিৰে বাকীকেইটা ভাগৱত পুৰাণৰ পৰা সংগৃহীত। প্রতিটো খণ্ডৰ মাজেৰে ভক্তিৰ শ্রেষ্ঠত্ব আৰু ভগৱানৰ মহিমা ঘোষিত হৈছে। নৱ-বিধা ভক্তিৰ ভিতৰত হৰিনাম শ্রৱণ-কীর্ত্তনক ইয়াত শ্রেষ্ঠত্ব প্রদান কৰা হৈছে। পাপী-তাপী সকলো শ্রেণীৰ লোকে হৰিনাম শ্রৱণ-কীর্ত্তনৰ মাধ্যমেৰে মায়াময় সংসাৰৰ বাধা-বিঘিনিৰ পৰা পৰিত্রাণ পাব পাৰে।
- কীর্ত্তন পুথিৰ সাহিত্যিক ৰস পুথিখনৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি ৰাখি বিভিন্ন ৰসৰ পয়োভৰ পুথিখনত থকা দেখা যায়। সাহিত্যৰ নৱ ৰসৰ প্রতিটো ৰসৰ ভাৱ খণ্ডসমূহত প্রকাশ পাইছে যদিও মূলতঃ সকলো ৰসেই শেষত ভক্তিৰসৰ বিমল সাগৰত নিমজ্জিত হৈছে।
- কীর্ত্তন পুথিৰ ছন্দ, অলংকাৰ, ভাৱ-ভাষা আদিয়ে পুথিখনৰ সৌন্দর্য বৃদ্ধি কৰিছে। পদ, দুলড়ী, ছবি, ঝুনা আদি বিভিন্ন ছন্দ সজ্জাই আৰু ঘৰুৱা ভাষা, জতু�ৰা ঠাঁচ আদিৰ ব্যৱহাৰে সকলো শ্রেণীৰ লোকৰ বাবে কীর্ত্তন পুথিখন বোধগম্য হৈছে। অলংকাৰৰ প্রয়োগেও কীর্ত্তন পুথিখনৰ সাহিত্যিক সৌন্দর্য বৃদ্ধি কৰিছে।
- কীর্ত্তন পুথিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজেৰে নৈতিক আদর্শ, শিক্ষা, দুষ্টক দমন আৰু সাধু-সন্তক পালন, সৎসঙ্গ সাম্যবাদী চিন্তাধাৰা, গণতান্ত্রিক মূল্যবোধ, লালিত্য গুণ আদিৰ পৰিচয় আমি লাভ কৰিব পাৰোঁ।
- বিভিন্ন সংস্কৃত গ্রন্থৰ পৰা বিষয়বস্তুসমূহ সংগ্রহ কৰি ৰচনা কৰিলেও অসমৰ মাটি-পানী, ভাৱ-ভাষাৰে সমৃদ্ধ কৰা কীর্ত্তন পুথিৰ মাজেৰে মহাপুৰুষ জনাৰ স্বকীয় প্রতিভাৰ কথাও আমি জানিব পাৰোঁ।

৫.১০ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১। গোস্বামী, যতীন্দ্র নাথ (২০০২); অসমীয়া সাহিত্যৰ চমু বুৰঞ্জী; গুৱাহাটী ঃ অসম বুক ডিপো।

২। ডেকা, ধর্মসিংহ (১৯৮৪); ছন্দ আৰু অলংকাৰ; গুৱাহাটী ঃ অসম বুক ডিপো।

৩। দত্ত বৰুৱা, হৰি নাৰায়ণ (সম্পাঃ); (১৯৭০); কীর্ত্তন ঘোষা আৰু নামঘোষা; গুৱাহাটী ঃ দত্ত বৰুৱা এণ্ড কোম্পানী।

৪। নেওগ, ডিম্বেশ্বৰ (১৯৯৩); নতুন পোহৰত অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী; গুৱাহাটী ঃ শুৱনি প্রকাশ।

৫। নেওগ, মহেশ্বৰ (১৮৮৬); অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা; গুৱাহাটী ঃ চন্দ্র প্রকাশ।

৬। পাঠক, দয়ানন্দ আৰু মজুমদাৰ বিমল (সম্পাঃ); (২০১৬); জাতীয় সংহতিলৈ শংকৰদেৱৰ অৱদান; ওড়িশা ঃ শ্রীশংকৰদেৱ সংস্কৃতি সমাজ, পুৰী প্রকল্প।

৭। বৰ্মন, শিৱনাথ (সম্পাঃ); (১৯৯৭); অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী; উত্তৰ গুৱাহাটী ঃ আনন্দ ৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা-সংস্কৃতি সংস্থা।

৮। বায়ন, ভবজিৎ (২০১৪); সৰ্বভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলন আৰু শংকৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন ঘোষা ঃ গুৱাহাটী ঃ পাহি প্ৰকাশ।

৯। ভকত, দ্বিজেন্দ্ৰ নাথ (১৯৯৮); কীৰ্ত্তন ঃ এক সমীক্ষাত্মক আলোচনা; গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

১০। শইকীয়া বৰা, ইন্দিৰা (২০০৫); বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ অধ্যয়ন; গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশ।

১১। শইকীয়া, নগেন, (সম্পাঃ) (২০১২); বেজবৰুৱা ৰচনাৱলী, (২য় খণ্ড), গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

১২। শৰ্মা, কুসুম চন্দ্ৰ (২০১৭); বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদ ঃ শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ সাহিত্য আলোচনা; গুৱাহাটী ঃ বান্ধৱ।

১৩। শৰ্মা, তীৰ্থনাথ (১৯৯১); সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা; গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড।

১৪। শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰ নাথ (২০০৮); অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত; গুৱাহাটী ঃ সৌমাৰ প্ৰকাশ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ আখ্যান প্ৰধান গ্ৰন্থ হিচাপে কীৰ্ত্তন ঘোষা পুথিখন আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* মাজেৰে প্ৰকাশ পোৱা ভক্তিৰস সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ *কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ* সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য বিচাৰ কৰক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৫.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ *কীৰ্ত্তন-ঘোষা* আখ্যানমূলক ভক্তি কাব্য..... ইয়াৰে তিনিটা খণ্ডৰ বাহিৰে বাকীখণ্ডসমূহ *ভাগৱত পুৰাণৰ* পৰা সংগৃহীত..... ভক্তি ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে আখ্যানসমূহ মনোৰমভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে..... আখ্যানসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰিব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ন বিধ ৰসৰ উল্লেখ আছে..... মধ্যযুগত ৰচিত ভক্তি

সাহিত্য সমূহৰ মাজেৰে ভক্তিৰসকো স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয়..... *কীর্ত্তন-ঘোষাত* শৃংগাৰ, বীৰ, হাস্য, কৰুণ ভয়ানক, ৰৌদ্ৰ, বীভৎস, অদ্ভুত, শান্ত ৰস আদি প্ৰকাশ পাইছে ..... তেনে ৰস সমূহ ভক্তিৰসত বিলীন হৈছে..... আলোচনা কৰিব।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কীর্ত্তন মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন..... প্ৰেম...বিৰহ, হৰ্ষ-বিষাদ, ভাষাৰ লালিত্য..... ছন্দ..... অলংকাৰ..... ভাবৰ মাধুৰ্য.....ক্ৰোধ..... দয়া.....আদি বিভিন্ন দিশ সামৰি আলোচনা আগবঢ়াব লাগিব।

৫.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ সাহিত্যকৃতিৰ এটি পৰিচয় দাঙি ধৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ কীর্ত্তন পুথিৰ খণ্ডসমূহৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে এটি আভাস দাঙি ধৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* অন্তৰ্গত বিষয়বস্তুসমূহৰ মূল আৰু সেই খণ্ডসমূহৰ ৰচনা কাল সম্পৰ্কে এটি আভাস দাঙি ধৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্ৰতিফলিত ভক্তিতত্ত্ব সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ "ভাষাৰ লালিত্য, ছন্দৰ ঝংকাৰ, সুৰৰ লাৱণ্য, ভাৱৰ মাধুৰ্য, ভক্তিৰ দৃঢ়তা, চিন্তাৰ উচ্চতা আদিৰ সমষ্টিৰে শংকৰদেৱৰ কীর্ত্তন ৰচিত।" উক্ত কথাষাৰ যথার্থভাৱে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ *কীর্ত্তন-ঘোষাত* প্ৰকাশিত ৰস সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৭ ঃ *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য বিশ্লেষণ কৰি এটি প্ৰৱন্ধ যুগুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৮ ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ এখনি মহৎ গ্ৰন্থ হিচাপে *কীর্ত্তন-ঘোষাৰ* এটি সমীক্ষাত্মক আলোচনা আগবঢ়াওক।

*** ***** ***